

ברכות השחר בגניזת קהיר

דליה מרקס

אלפים מעלי הגניזה שנתגלתה בעליית בית הכנסת 'בן עזרא' בקהיר העתיקה עוסקים בענייני תפילה, ומשתקפת בהם תמונה רבת אנפין על מנהגי תפילה ונוסחיה שלא היו בידינו ולא יכולנו לשער את קיומם לפני גילוי הגניזה וחקירתה. במאמר זה אבקש לבחון את ריטואל ההשכמה כפי שהוא בא לידי ביטוי בטקסטים ליטורגיים מן הגניזה, שקצתם יובאו בו בדפוס לראשונה. כאן אתמקד בעיקר בממדיה הטקסטואליים של חטיבת ההשכמה, ואני מקווה לכתוב מאמר המשך, שיתמקד בצדדים הספרותיים והרעיוניים של חטיבה זו ויעמוד על העלילה שיוצרים רצפי הברכות הנכללים בה.

כמצע וכרקע לדיון אפתח בהצגה קצרה של חטיבת ברכות השחר, כפי שנוצרה והתפתחה בספרות חז"ל ובספרות הגאונים.

א. חטיבת ברכות ההשכמה

ריטואל ההשכמה ביהדות, הכולל חטיבה ליטורגית המכונה 'ברכות השחר', מובא לראשונה בתלמוד הבבלי (ברכות ס ע"ב). יש אולי מקום לשער שגם קודם לכן נהגו פרקטיקות ליטורגיות דומות ביחיד או בציבור, אלא שטרם נמצא להן זכר בכתובים. אין באפשרותנו לתאר חטיבה דומה בספרות בית שני¹ או בספרות התנאים, וקשה להניח שהתנאים הכירו ברכות שנאמרו לפני קריאת שמע של שחרית².

* מאמר זה מבוסס על פרק מעבודת הדוקטורט שלי: "המעביר שינה": ריטואל ההשכמה בתפילות ישראל: דיון טקסטואלי, היסטורי והגותי בברכות השחר ומחקר ממדיה הביצועיים, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ה, שכתבתי בהדרכת פרופ' אביגדור שנאן. אני מודה לפרופ' ירחמיאל ברודי על עצותיו הטובות ועל עזרתו הרבה בהתקנת המאמר. את מקצת ההפניות לכתבי יד שידונו להלן קיבלתי מפרופ' עזרא פליישר המנוח ועל כך תודתי שמורה לו. אני מבקשת להודות גם לד"ר בנימין אליצור מן האקדמיה ללשון העברית, לד"ר ג"י רובנר ולגב' שרה דיאמנט מספריית בית המדרש לרבנים בניו יורק על עזרתם הרבה באיתור כמה מכתבי היד הנידונים כאן.

1 אמנם, יש עדויות מימי הבית השני לתפילות בראשית היום, עם הקרבת התמיד או עם הזריחה מחוץ לבית המקדש (לדוגמה: חכמת שלמה טז, כח), ונראה שהפרקטיקה של פנייה לאל עם שחר ועם ערב

גרעינן של ברכות השחר כפי שהן מוכרות כיום מופיע בתלמוד הבבלי בפרק האחרון של מסכת ברכות (ס ע"ב). ברכות אלה יכוננו כאן בעקבות רב סעדיה בשם 'ברכות הפעולות',³ שכן כל אחת מהן נאמרה תחילה בצמידות לאחת מפעולות הבוקר השגרתיות. הנה חלקה הראשון של החטיבה, כפי שהיא מופיעה בבבלי הנדפס:⁴

כי מתער (=כשמתעורר), אומר: אלהי נשמה שנתת בי טהורה אתה יצרתה בי אתה נפחתה בי ואתה משמרה בקרבי ואתה עתיד ליטלה ממני ולהחזירה בי לעתיד לבא כל זמן שהנשמה בקרבי מודה אני לפניך ה' אלהי ואלהי אבותי רבון כל העולמים אדון כל הנשמות ברוך אתה ה' המחזיר נשמות לפגרים מתים.⁵
כי שמע קול תרנגולא, לימא: ברוך אשר נתן לשכוי בינה להבחין⁶ בין יום ובין לילה;⁷

לא הייתה בלתי ידועה בקרב יהודים בסוף ימי הבית. ואולם אין סיבה להניח שהיא הקבילה לברכות השחר דווקא. במגילת סרך היחד מקומראן נאמר: 'ברכנו עם קצים... עם מבוא יום ולילה אבו[ה]א בברית אל ועם מוצא ערב ובוקר אמר חוקי' (26:9 – 10:10, עמ' 42–43). אך קשה להראות שתפילות אלה מקבילות בתוכנן, בצורתן או במטרתן לאלה של ברכות השחר האמוראיות. תלמון קבע שבפסקה זו יש עדות לחידוש הברית באופן ריטואלי מדי בוקר וערב ונראה שיש בה רימוז לקריאת שמע הנאמרת 'בשכבך וקומך' (ש' תלמון, 'מחזור הברכות של כת מדבר יהודה', תרביץ, כט [תש"ד], עמ' 1–20). ויינפלד וברודי ביקשו להקביל בין טקסטים מקומראן ובין ברכות השחר ('ברכות השחר בקומראן?', תרביץ, נא [תשמ"ב], עמ' 493–494; מ' ויינפלד, הליטורגיה היהודית הקדומה: מהספרות המזמורית ועד לתפילות במגילות קומראן ובספרות חז"ל, ירושלים תשס"ד, עמ' 203–213; וראו תגובתו של ויינפלד למאמרו של ברודי, שם, עמ' 196–197). ואולם ההקבלה היא טיפולוגית בעיקרה ואינה מעידה בהכרח על ראשית קמאית לפרקטיקה של ברכות השחר כפי שהן מופיעות בתלמוד.

קריאת שמע, כפי שהיא מופיעה במסכת ברכות במשנה, נתפסת כפעולה פרטית של היחיד (והשווה 2 הדיון בעניין 'פורס על השמע' במשנה, מגילה ד, ה-ו, שניכר בו ממד ציבורי של הקריאה). משצורפה קריאת שמע לתפילת העמידה, היא נתפסה כחלק מהעשייה הליטורגית הציבורית. יש מקום לשער, כי משהועברה קריאת שמע מרשות היחיד לרשות הכלל או משהוצמדה לתפילת העמידה (תוספתא, ברכות א, ד, מהדורת ליברמן, עמ' 2; ירושלמי, ברכות א א, ב ע"ד; בבלי, ברכות ד ע"ב, ט ע"ב), נפער חלל בתפילת היחיד, והאמוראים ביקשו למלאו בתוכן ליטורגי. נראה שזהו כור מחצבתן הריגושי של ברכות השחר, שהן פרקטיקה ליטורגית שנאמרה בתחילה עם היקצה וברשות הפרט.

3 סידור רב סעדיה גאון, מהדורת י' דודזון, ש' אסף וי' יואל, ירושלים תש"א, עמ' פז.
4 כתבי היד של הבבלי שונים מאוד בסדרן של הברכות ובמקרים אחדים אף בפעולות שמזמנות אותן ובלשונו. להלן ציפין חילופי נוסח עיקריים. כתבי היד שבהם באה הסוגיה בבבלי הם: פריס 671, אוקספורד 23, מינכן 95 ושוניצ'ינו 1484.

5 בכתב יד פריס ובכתב יד אוקספורד נוספה כאן פסקה המזכרת על השבת הנשמה עם ההתעוררות: 'אתה נוטלה ממני ואתה מחזירה לי אתה נטלתה ממני ואתה מחזירתה לי'. נראה שתוספת זו אינה אלא גיבוב על הנוסח המצוי בדפוס ומטרתה להקיש בין חסד השבת הנשמה עם בוקר לחסד השבת הנשמה לעתיד לבוא.

6 בכתב יד פריס נאמר: 'להבין בין יום ובין לילה'.
7 כל כתבי היד מתחילים בברכת נשמה וברכה על בינת השכוי. סדרן של שאר הברכות שונה בין כתבי היד

כי פתח עיניה, לימא (=יאמר): ברוך פוקח עורים;
 כי תריץ ויטיב (=כשמתיישר ומתיישב), לימא: ברוך מתיר אסורים;
 כי לביש, לימא: ברוך מלביש ערומים;
 כי זקיף, לימא: ברוך זוקף כפופים;
 כי נחית לארעא (=כשיורד לארץ), לימא: ברוך רוקע הארץ על המים;
 כי מסגי (=כשהולך), לימא: ברוך המכין מצעדי גבר;
 כי סיים מסאניה (=כשנועל נעליו), לימא: ברוך שעשה לי כל צרכי;
 כי אסר המייניה (=כשאוסר אזורו), לימא: ברוך אוזר ישראל בגבורה;
 כי פריס סודרא על רישיה (=כשפורס סודר על ראשו), לימא: ברוך עוטר ישראל
 בתפארה.⁸

העיקרון שעל פיו מאורגנות הברכות דומה לזה של שאר הברכות המובאות בפרק האחרון של מסכת ברכות, במשנה, בתוספתא ובתלמודים. אלו הן ברכות אירועיות (occasional blessings), שלא הזמן גרמן אלא דבר שאדם רואה, שומע או חווה. יש מקום לשער שהברכות, כפי שהן מובאות בתלמוד, אינן בבחינת רשימה מלאה (כפי שהתקבל לאורך הדורות), אלא מצאי של ברכות שכיוצא בהן יש לומר עם בוקר.

ברכות אלה מלוות את האדם מרגע יקיצתו ופקיחת עיניו (בברכת 'נשמה') ולאורך שלבי ההתעוררות וההכנה לקראת היום החדש, עד הרגע שבו הוא מוכן לצאת מן הבית ('המעביר שינה'). במקום אחר ביקשתי להראות, שברכות קצרות אלה מכילות בחובן עולם עשיר של אסוציאציות ורימוזים, הבאים להפעים באדם הקם משנתו רגשות אנושיים ודתיים ולעזור לו לאשש את זהותו. בין היתר באות הברכות להעמיד את אומרן על המתח שבין ראשית לאחרית ובין בריאה לגאולה, ולטעת בו הלך רוח ראוי בעומדו בפני היום שהחל זה עתה.⁹

ברכות הפעולות פותחות בלשון אוניברסלית והמתפלל מודה בהן לקב"ה על תפקודי הגוף (לדוגמה: 'פוקח עיוורים'), ומכאן הן עוברות לשימוש בלשון יהודית ייחודית (לדוגמה: 'אוזר ישראל בגבורה'). לאחר מכן באות ארבע 'ברכות המצוות', השונות באופן

השונים. בכ"י פריס ואוקספורד סדר הברכות הוא: מלביש ערומים, הברכה על הציצית, הברכות על הנחת התפילין, פוקח עיוורים, רוקע הארץ על המים, זוקף כפופים, עוטר ישראל בגבורה והברכה על נטילת ידיים (שתי אלה אינן באות בכתב יד אוקספורד), ברכת המעביר שינה, אוזר ישראל בגבורה, שעשה לי כל צרכי, המכין מצעדי גבר.

8 בכתב יד מינכן הברכה היא: 'עוטה אור כשלמה' (כלשון תהלים קד, ב).

9 בברכות הפעולות, בתוכנן, בסדרן ובעלילתן דנתי בעבודת הדוקטור שלי (לעיל, הערת הפתיחה), עמ' 65–92.

מהותי מברכות הפעולות, שכן המצווה מזמנת בהן את הברכה ולא פעולת שגרה של בוקר:

כי מעטף בציצית, לימא: ברוך אשר קדשנו במצותיו וצונו להתעטף בציצית;
 כי מנח תפילין אדרעיה (=כשמניח תפילין על זרועו), לימא: ברוך אשר קדשנו
 במצותיו וצונו להניח תפילין;
 ארישיה (=על ראשו), לימא: ברוך אשר קדשנו במצותיו וצונו על מצות תפילין;
 כי משי ידיה (=כשרוחץ ידיו), לימא: ברוך אשר קדשנו במצותיו וצונו על נטילת
 ידים (בבלי, ברכות ס ע"ב).

החטיבה נחתמת בברכה במטבע ארוך, הכוללת לא רק הודיה על חסדו של האל אלא גם תחינה לשמירה מפני כוחות רעים היכולים להזיק ליוצא מביתו:

כי משי אפיה (=כשרוחץ פניו), לימא: ברוך המעביר חבלי שינה מעיני ותנומה
 מעפעפי, ויהי רצון מלפניך ה' אלהי שתרגילני בתורתך ודבקני במצותיך, ואל
 תביאני לא לידי חטא ולא לידי עון ולא לידי נסיון ולא לידי בזיון, וכוף את יצרי
 להשתעבד לך, ורחקני מאדם רע ומחבר רע, ודבקני ביצר טוב ובחבר טוב בעולמך,
 ותנני היום ובכל יום לחן ולחסד ולרחמים בעיניך ובעיני כל רואי, ותגמלני חסדים
 טובים, ברוך אתה ה' גומל חסדים טובים לעמו ישראל (בבלי, שם).¹⁰

ברכות אלה באות לסייע לאדם המתעורר להבנות מחדש את זהותו לאחר הלילה,
 המאופיין בטשטוש קטגוריות והבחנות, ולהכינו ליום החדש.¹¹
 בירושלמי מתועדת מסורת אחרת של תפילת השכמה, שהייתה נוהגה בבית ינאי.
 תחינה זו מובאת בקובץ של תפילות אישיות של חכמים ואפילו לא בהקשר של ברכות
 הראייה, והדבר מדגיש את האופי הפרטי שלה. וזו לשונה על פי כתב יד ליידין:

בא"י מחיה המתים
 רבוני חטאתי לך
 יהי רצון מלפניך יי אלהי שתתן לי לב טוב חלק טוב יצר טוב

10 לשון הברכה בכ"י פריס ובכ"י אוקספורד היא: 'ברוך המעביר שינה מעיני ותנומה מעפעפי ותן חלקי בתורתך
 וכוף את יצרי להשתעבד לך ותנני לחן ולחסד ולרחמים בעיניך ובעיני כל רואי ברוך גומל חסדים טובים'.

11 ניתן לשער שהאמוראים סברו כי בעת היקיצה יקשה על האדם לכוון כראוי בקריאת שמע, טקסט תובעני
 מבחינה מנטלית ודתית הדורש קבלת עול מלכות שמים ועול מצוות, ועל כן ראו לנכון להקדים לקריאת
 שמע ברכות הדוברות בלשון קצובה יותר ומתייחסת לעניינים קונקרטיים הקשורים במתפלל, בגופו,
 בנפשו וברוחו. אני מודה לפרופ' שלמה נאה על הערה זו.

סבר טוב שם טוב עין טובה¹²
 ונפש טוב ונפש שפלה ורוח נמוכה וסבר טוב¹³
 אל יתחלל שמך בנו ואל תעשינו שיחה בפי כל הבריות
 ואל תעשנו קלה בפי כל הבריות¹⁴
 ואל תהי אחריתינו להכרית ולא תקוותנו למפח נפש
 ואל תצריכנו לידי מתנות בשר ודם
 ואל תמסור מזונותינו בידי בשר ודם שמתנתם מעוטה וחרפתם מרובה
 ותן חלקנו בתורתך עם עושי רצונך
 בנה ביתך היכלך עירך ומקדשך במהרה בימינו.¹⁵

בתפילה זו נוספו שלושה אלמנטים שאינם מצויים בברכות שבבבלי: לשון וידוי 'רבוני, חטאתי לפניך', הבקשה 'ואל תצריכנו לידי מתנת בשר ודם...',¹⁶ הנכללת בתחינה לשמירה, ובקשה בעלת אופי לאומי אסכטולוגי: 'בנה ביתך היכלך עירך ומקדשך במהרה בימינו'.¹⁷ תפילה זו לא השתמרה בפרקטיקה הליטורגית הנוהגת כיום אבל פְּרוֹתיה ניכרים, כפי שנראה להלן, בנוסחים מן הגניזה הקהירית. חטיבה של ברכות השחר מובאת גם בתוספתא למסכת דרך ארץ, שהיא חיבור ארץ ישראלי מתקופת הגאונים שניכרת בו השפעה בבליית:

והניעור משנתו אומר: אלהי נשמה שנתת בי טהורה.
 המתהפך משנתו על הצדדים אומר: ברוך פוקח עורים.
 הנכנס לבית הכסא אומר: התכבדו מכובדים קדושים משרתי עליון תנו כבוד
 לאלהינו עמדו במקומכם והזהרו עזרוני ושמוני, המתינו לי עד שאכנס ואצא
 שזה דרכן של בני אדם.

- 12 הצירופים: 'סבר טוב שם טוב עין טובה' הן הוספת סופר.
 13 המילים 'סבר טוב' נמחקו בידי מגיה.
 14 משפט זה נוסף במהדורה על פי קטע גניזה (ראו שם, עמ' מח).
 15 ירושלמי, ברכות ד ב, ז ע"ד (על פי מהדורת האקדמיה ללשון העברית, עמ' 36).
 16 הברכה השלישית בברכת המזון מכילה את הבקשה: 'ונא אל תצריכנו ה' אלהינו לא לידי מתנת בשר ודם ולא לידי הלואתם'. גינצבורג מציין שבמקצת הנוסחים של ברכת המזון נוספה האמירה: 'שמתנתם מעוטה וחרפתם מרובה' (וראו גם: בן סירא כ, טו; יח, יז), וטוען שמקור התוספת בנוסח הברכה שלפנינו ('גינצבורג, פירושים וחדושים בירושלמי, ניו יורק תש"א, ג, עמ' 231).
 17 על נוסחים שונים של ברכת 'בונה ירושלים' המובאים בהקשרים ליטורגיים מגוונים, ראו: 'היינימן, התפלה בתקופת התנאים והאמוראים, ירושלים תשכ"ו, עמ' 48-51. לכך יש להוסיף נוסח המובא אצל ש' אברמסון, 'לתולדות ה"סידור"', סיני, פא (תשל"ז), עמ' רכד.

והיוצא מבית הכסא אומר: ברוך אשר יצר את האדם בחכמה.

רחץ פניו אומר: ברוך המעביר שינה מעיני ותנומה מעפעפי.

לבש כליו ויצא לשוק אומר: יהי רצון מלפניך ה' אלהי שתוליכני לשלום, ותסמכני לשלום, ותנני לחן לחסד ולרחמים בעיניך ובעיני כל רואי, ותגמלני חסדים טובים, ותחזירני לביתי בשלום, ותצילני מכף אויב ואורב בדרך, ותצילני מלשון הרע, ואל תרגילני לדבר עבירה וחסא ועון, ואל אכשל בדבר הלכה ולא בשום דבר בעולם, ותצילני מכל מיני מזיקים ומכל מיני פורעניות המתרגשות לבא בעולם, שלא יזיקו בי בין ביום בין בלילה אמן. יהי רצון ה' אלהי שתראני בשמחתה של ירושלים ונחמותיה אמן.¹⁸

כמו בתפילה שבירושלמי, גם כאן נזכרת הבקשה על שמחת ירושלים ועל נחמתה. ואולם התפילה כוללת בעיקר את מקצת ברכות הפעולות המובאות בבבלי. לעומת הסוגיה בבבלי, שבה מובאות הברכות הנאמרות עם הכניסה לבית הכיסא ועם היציאה ממנו ללא זיקה להוויית הבוקר, כאן הן נמנות בין ברכות השחר.

עתה נשוב לתיאור חטיבת ברכות השחר בעולם הבבלי. לברכות הפעולות נוסף, לא יאוחר מימי הגאונים, גוף ברכות הבנוי על פי רצף הברכות התנאי הבא: 'ר' יהודה א': שלש ברכות צריך לברך בכל יום: ברוך שלא עשני גוי, ברוך שלא עשני בור,¹⁹ ברוך שלא עשני אשה.²⁰ ברכות אלה יכוננו להלן 'הברכות המבחינות', שכן עניינן הבדלה והבחנה בין אומרן ובין זולתו. התוספתא והתלמודים אינם מציינים שהן נאמרות בבוקר דווקא, ויש מקום להניח שהן צורפו לריטואל ההשכמה מפני שהן באות לאשש את זהותו של המתפלל, כמו ברכות הפעולות. הברכות המבחינות שונות מברכות הפעולות בכך שהן נאמרות על דרך השלילה,²¹ והמתפלל מודה בהן שאין הוא נמנה עם הקבוצות הנאמרות

18 מסכתות דרך ארץ, פרק היוצא, הלכה יח, מהדורת מ' היגער, ירושלים תש"ל, עמ' 318-320. כפי שראינו בברכה של בית ינאי בירושלמי, גם כאן בולטת בקשה על גאולתה ונחמתה של ירושלים, ובקשות כגון אלה מופיעות גם בנוסחים מגניזת קהיר.

19 הברכה 'שלא עשני בור' הוחלפה ברוב הנוסחים, בעקבות הבבלי (מנחות מג ע"ב – מד ע"א), לברכה: 'שלא עשני עבד', אם כי במקומות רבים, כפי שנראה להלן, הן מופיעות זו לצד זו.

20 תוספתא, ברכות ו יח, עמ' 38-39. וראו מקבילות בתלמודים: ירושלמי, ברכות ט א, יג ע"ב; בבלי, מנחות מג ע"ב-ב – מד ע"א בשינויים (ראו בהערה הקודמת). על הברכות המבחינות נכתבו בשנים האחרונות מחקרים רבים, הן בהקשרים אקדמיים הן בהקשרים ציבוריים. ראו בעיקר: Y. Kahn, *The Three Morning Blessings '...Who Did Not Make Me...': A Historical Study of Jewish Liturgical Text*, Dissertation, Berkeley 1999; J. Tabory, 'The Benedictions of self-Identity and the Changing Status of Women and of Orthodoxy', *Chana*, כנישתא, א (תשס"א), חלק אנגלי, עמ' 107-138; מרקס (לעיל, הערת הפתיחה), עמ' 111-125.

21 הלשון החיובית בברכה 'שעשני ישראל' כפי שהיא מופיעה בבבלי הנדפס (מנחות מג ע"ב) נובעת כנראה

בהן. האדם מאשש את זהותו בהקשר לאומי ודתי ('שלא עשני גוי'), חברתי כלכלי ('שלא עשני בור', ועם הזמן: 'שלא עשני עבד') ומגדרי ('שלא עשני אשה'). מלבד הוספת הברכות המבחינות, עלינו להזכיר עוד שני חידושים שחלו באופן שבו נאמרו הברכות למן תקופת הגאונים ואילך. ראשית, הן נותקו מהוויית ההשכמה והוקדמה לאמירתן נטילת ידיים בברכה, מחשש לאמירת ברכות במצב של טומאת ידיים (דבר שלא הטריד את האמוראים);²² שנית, תשובת רב נטרונאי גאון²³ וסידור רב עמרם גאון²⁴ משקפים אמירה של הברכות ברצף, ככל הנראה במנותק מן הפעולות המחייבות אותן. ניתן לשרטט אפוא את התהליך הבא: בתלמוד הבבלי מתועדת אמירה של הברכות בבית, ברשות היחיד, וכל אחת ואחת בעתה, וקצתן נאמרו עוד במיטה; מתשובתו של רב נטרונאי עולה שלדעתו יש לומר את הברכות בבית אבל ברצף וכחטיבה אחת, דרישתו ליטול ידיים לפני אמירת הברכות מעידה על כך שבימיו לא היה החיוב על נטילת ידיים דבר נפוץ ומובן מאליו; ואילו מתשובת רב נטרונאי כפי שהיא מצוטטת בסידור רב עמרם עולה שהברכות נאמרו בבית הכנסת, אך ברי שזו תוספת מאוחרת.²⁵ אמנם רב סעדיה גורס אמירת ברכות השחר כהוראת התלמוד,²⁶ וכך גם הר"ף,²⁷ והרמב"ם אף מגנה את האומרים ברכות אלה ברצף.²⁸ ואולם בפועל התקבלה דווקא הגישה המנתקת את פעולות הבוקר מאמירת הברכות, והן נאמרות על הסדר בדרך כלל בבית הכנסת ומפי שליח הציבור.

מן הצנזורה. וראו: ר' רבינוביץ, ספר דקדוקי סופרים למסכת מנחות, מינכן תרמ"ו, עמ' נד–נד, ד; מרקס (לעיל, הערה 1), עמ' 117–118.

22 וזו לשון תשובתו של רב נטרונאי גאון בעניין זה: 'כיון שנינער אדם משנתו אסור לברך אפילו ברכה אחת עד שירחוץ ידיו [כמו שנאמר] "הכון לקראת אלהיך ישראל" (עמוס ד, יב). לפיכך, כיון שעומד אדם משנתו ניפנה ומתקן עצמו ונוטל ידיו ופניו ורגליו ומברך על הסדר, וכיון שאין לו רשות לברך עד שנוטל ידיו נימצא מתקן את עצמו לברכות ולתפילה באותה רחיצה' (תשובות רב נטרונאי בר הילאי גאון, מהדורת י' ברודי, ירושלים תשנ"ד, עמ' 106–107). ובסידור רב עמרם גאון נאמר עוד: 'לברך כל אחת ואחת בשעתה, כמו שמפורש בפרק הרואה, אי אפשר, מפני טנופת ידים העסקניות, העשויות למשמש. אלא כשנייעור משנתו רוחץ פניו ידיו ורגליו כהוגן...' (סידור רב עמרם גאון, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תשל"ב, עמ' ב).

23 רב נטרונאי, שם, עמ' 106–111.

24 שם.

25 ראו: י' ברודי, 'לחידת עריכתו של סדר רב עמרם גאון', כנסת עזרא, בעריכת ש' אליצור ואחרים, ירושלים תשנ"ה, בעיקר עמ' 29–30. ואכן, בראש פסוקי דזמרה נאמר: 'זכשכנסנין ישראל לבתי כנסיות בעירות להתפלל עומד החזן ופותח: ברוך שאמר והיה העולם' (עמ' ז).

26 סידור רס"ג (לעיל, הערה 3), עמ' פז–פט.

27 ספר ההלכות ע"פ דפוס ראשון, קושטא רס"ט, ברכות כא ע"ב.

28 הלכות תפילה פ"ז ה"ג–ה"ו. הרמב"ם מוסיף: 'וכל ברכה מהן שלא נתחייב בה אינו מברך אותה' (הלכה ז). על הנוהג ש'נהגו העם ברוב ערינו' לברך את הברכות בזו אחר זו בבית הכנסת, גם אם לא נתחייבו בהן, הוא כותב: 'וטעות הוא ואין ראוי לעשות כן' (הלכה ט).

במאמר זה אבקש להראות שהתחינה הארץ ישראלית הייתה הגרעין שסביבו התפתחה תפילת השחר הארץ ישראלית מן הגניזה, וכן שברכות הפעולות היו הליבה שסביבה נרקמה החטיבה הבלבית המקבילה. אף אבקש לבדוק את תוצאותיהן של ההכלאות בין שני נוסחים אלה.

ברכות השחר מעולם לא נמנו עם תפילות הקבע והחובה במובן המלא של המונח. על כן נוח היה לספח לחטיבה זו לאורך הדורות מרכיבים ליטורגיים רבים ומגוונים. ריבוי פנים ניכר בחטיבה זו בכל הקשור בנוסחיה, במרכיביה ובסדריה, ואף בביצועה הלכה למעשה (ובמידה מסוימת כך הוא המצב גם בסידורים בימינו). לעומת זאת חטיבות אחרות, כקריאת שמע וכתפילת העמידה, מאופיינות במבנה קבוע, ואם לא תמיד מבחינת לשונות הברכה, אזי מבחינת מספר הברכות וסדרן. עם זאת, על אף אופייה הפתוח, קווי המתאר של חטיבת ברכות השחר בספרות הגאונים ברורים ועיקרי המרכיבים שלה משותפים לסידורי התפילה העיקריים, לאורך הדורות כבימינו אנו.

ב. ברכות השחר בכתב היד מן הגניזה

נוסחי ברכות השחר בגניזת קהיר מגלים לנו תמונה רחבה ביותר. בעבר הייתה מקובלת במחקר הגישה שמדובר בחטיבה שאין בה סדר ומבנה שיטתי,²⁹ ואבקש לבחון גישה זו על פי נוסחי ברכות השחר שנתגלו בגניזה. אקדים ואומר, שרבים מן הטקסטים הליטורגיים מן הגניזה לא ציטטו את ברכות השחר כלל. הדבר נבע כנראה מכך שהן נאמרו בבית,³⁰ ועד תקופה מסוימת אולי לא היו אלא מנהג חסידים. במקרים אחדים מובאות הברכות בראש תפילת שחרית או במה שנראה כקונטרסים נפרדים.

29 וכך כתב היינמן (לעיל, הערה 17), עמ' 103–104: 'כשנפנה לשרידי נוסח א"י הקדום והנוסחים הדומים לו... ניתקל באנדרלמוסיה גמורה בשטח ברכות השחר... בנוסח א"י קשה לעמוד על כל יסוד מבנה שיטתי... יש במסורת א"י כנראה חופש גמור לצרף יחד ברכות אלו או להוסיף עליהן כהנה וכהנה... יש בנוסחי הגניזה ובדומיהן העדר מוחלט של שליטה ומבנה מחושב'. יש לזכור שבעת שהיינמן כתב את הדברים היו ידועים רק כתבי היד שפרסמו מאן ואסף (ראו להלן, הערה 31), אשר היו שונים מאוד מכל מה שהיה מוכר עד אז.

30 ע' פליישר, תפילה ומנהגי תפילה ארץ ישראלים בתקופת הגניזה, ירושלים תשמ"ח, עמ' 232, הערה 65. קטעי גניזה אחדים מדברים בפירוש על ברכות שנאמרו לפני תפילת השחרית. ראו: פליישר, שם, עמ' 192, עמ' 209, פז; עמ' 225, צא; עמ' 226, צב; עמ' 227, צג.

את כתבי היד של ברכות השחר מגניזת קהיר ניתן לחלק לשלוש מחלקות עיקריות: הראשונה משקפת מסורת בבלי, כפי שהיא מצויה בתלמוד הבבלי ואחר כך בסידורי הגאונים; השנייה מכילה טקסטים ליטורגיים ייחודיים לגניזה, השונים באופן מהותי ממה שמצאנו בתלמוד הבבלי ובסידורי הגאונים שהלכו בעקבותיו; והשלישית כוללת טקסטים ליטורגיים מעורבים, שניכרים בהם קווי דמיון לנוסחים של שתי המחלקות האחרות והכלאה ביניהם. לגבי כתבי היד מן המחלקה השנייה, יש הסכמה בין החוקרים שהם משקפים את מנהג ארץ ישראל.³¹ חלוקת כתבי היד נעשתה על פי תוכנם ולא על פי תארוכם, אף שניסינו לקחתו בחשבון כמידת האפשר, שכן קשה לקבוע את התאריך ברוב המקרים. ממכלול הנוסחים עולה תמונה מורכבת וחדתית יותר ממה ששוער עד כה לגבי נוסחיהן של ברכות השחר בגניזה, ובשולי הדיון נעיר גם על כך.

1. נוסחים בבליים

רוב כתבי היד שבהם מופיעות ברכות השחר בגניזת קהיר משקפים נוסח בבלי. נוסחיהם דומים לטקסטים שאנו מוצאים בסידורי הגאונים, שקבעו למעשה את הרכבה של חטיבת ברכות השחר בסידורי ישראל לדורותיו. המאפיין הבולט ביותר של כתבי היד הללו הוא הכללת ברכות הפעולות כבתלמוד הבבלי (ברכות ס ע"ב), ובצדן הברכות המבחינות. בכתבי יד רבים המשקפים את נוסח בבל אנו מוצאים גם את תפילת 'לעולם יהא אדם' ופרקי קרבנות.

בצד המאפיינים הבבליים הבולטים יש ברבים מכתבי יד אלה קווי אופי של הנוסחים מן הגניזה, למשל שימוש בפועל מן השורש שי"ם בגוף שני בברכות המבחינות ('שלא שמתני גוי') במקום בפועל עש"ה בגוף שלישי ('שלא עשני'). למרות זאת אין נוסחים אלה שונים באופן מהותי מנוסחי ברכות השחר המוכרים לנו.³² על כן נתמקד בנוסחים המיוחדים לגניזת קהיר.

31 J. Mann, 'Geniza Fragments of the Palestinian Order of Service', *Hebrew Union College Annual*, 2 (1925), pp. 269–270; ש' אסף, 'מסדר התפילה בארץ ישראל', ספר דינבורג, בעריכת י' בער, 'י גוטמן ומ' שובה, ירושלים תשט"ו, עמ' 116; נ' יודר, התגבשות נוסח התפילה במזרח ובמערב, ירושלים תשנ"ט, עמ' 211.

32 כמה מכתבי היד של ברכות השחר מן הגניזה הקהירית השייכים למחלקה הראשונה ראו בדפוס. ש' שרביט פרסם כמה כתבי יד ובהם נוסחים בבליים של ברכות השחר: T-S NS 271.32 (ש' שרביט, 'העדר ניגון בין קמץ לחולם ובין סגול לפתח', ספר זיכרון לחנוך ילון, בעריכת י' קוטשר ואחרים, רמת גן תשל"ד, עמ' 548); T-S NS 150.9 (הנ"ל, 'ניקוד "בבלי טברני" בגניזת קהיר', מסורות – מחקרים במסורות הלשון ובלשונות היהודים, ב [תשמ"ו], עמ' 126–128); T-S NS 152.4 + 243.161; T-S NS 122.123, T-S NS 152.4 + 243.161; (הנ"ל, 'עיונים בניקודם של קטעי תפילה מגניזת קהיר', מחקרים בלשון, ה-ו [תשנ"ה], עמ' 501–505);

2. נוסחים ייחודיים לגניזה המשקפים את נוסח ארץ ישראל

בשנת 1925 פרסם י' מאן שני טקסטים ליטורגיים המשקפים את מנהג ארץ ישראל הקדום מן הגניזה הקהירית ובהם נוסחים של ברכות השחר.³³ טקסט נוסף פרסם ש' אסף באמצע שנות החמישים.³⁴ נ' וידר דן בכתב יד נוסף.³⁵ עוד כמה כתבי יד הנמנים עם קבוצה זו (רובם מקוטעים) יידונו להלן. לנוחות המעיינים, יובא בנספח למאמר סינופסי של כמה כתבי יד ממחלקה זו, כמה מהם המתפרסמים בפעם הראשונה. בסך הכול יש בידינו כחמישה עשר קטעי גניזה מן הטיפוס הזה.³⁶ נוסחים אלה שונים למדי מן הנוסחים המוכרים לנו מהתפוצה הבבלית. יש בהם כמה וכמה מרכיבים ייחודיים שנעלמו עם השנים מסידורי התפילה של עם ישראל, אם כי מרכיבים אחרים, כברכות הפעולות, נעדרים מהם.

לצורך הדיון יובא פה בשלמותו, לראשונה בדפוס, נוסח ברכות השחר מכ"י ENA 4-1874.1, הנמצא באוסף אדלר שבית המדרש לרבנים בניו יורק. הוא מציג את ברכות השחר באופן המלא ביותר מבין הנוסחים של המחלקה השנייה. הברכות רשומות במעין קונטרס נפרד על שני צדי הגיליון. כתב יד זה נראה קדום יחסית, וד"ר ג"י רובנר מבית המדרש לרבנים בניו יורק תארכו למאות הי"א-הי"ב.³⁷ נוסח זה יידון כאן בהשוואה לנוסחים אחרים כיוצא בו. לשם נוחות הדיון חילקתי אותו לפסקאות:

1. ברוך אתה י' אלהינו ואל[הי אבותינו] המתיר כבלי שינה המשמר[ני] כאישון בת עין

T-S NS 158.1, T-S NS 152.7 (הנ"ל, 'מסורת ההגיה של קטעים ליטורגיים מהגניזה', מסורות, יב [תשנ"ב], עמ' 196-197). גרונר פרסם בעבודת הגמר שלו כמה נוסחים מן הגניזה שהמשתתף בהם הוא הצמידות של ברכת 'הנותן לשכוי בינה' לברכות המבחינות. כתבי היד שהעתיק הם: T-S NS 157.8, T-S NS 157.15, T-S NS 110.166, T-S NS 110.42, T-S 8H 24.6, T-S 8H10, T-S 8H9, T-S 6H2, T-S NS 110.166, T-S NS 110.42, T-S 8H 24.6, T-S 8H10, T-S 8H9, T-S 6H2, T-S NS 157.15 (ד' גרונר, ברכות השחר: התפתחותן ההיסטורית, עבודה לשם קבלת התואר מוסמך, טרוו קולג', ירושלים תשנ"ד, עמ' 74-78). אני מודה לפרופ' תבורי על שהפנה את תשומת לבי לעבודה זו.

33 מאן (לעיל, הערה 31), עמ' 277-279. ברכות השחר שפרסם מאן לקוחות מכ"י Cambridge Add. T-S Arabic 36.5 ו-3160.1-3.

34 אסף (לעיל, הערה 31), עמ' 120-122. כתב היד המביא את ברכות השחר הוא אנטונין 993, אשר ישמש כאן כנוסח הפנים לדיון בנוסחים ממחלקה זו.

35 T-S NS 229.2; וידר (לעיל, הערה 31), עמ' 505. הוא מביא צילום של כתב יד אחר מן הטיפוס הזה: T-S NS 271.21 (שם, עמ' 211, הערה 55).

36 בנוסף, מצויים בידינו כתבי היד הבאים המשקפים את המחלקה השנייה של ברכות השחר בגניזת קהיר: T-S NS 121.5, T-S NS 120.45, T-S NS 152.129, T-S NS 198.7, London, British Library, Or. 10655, Or. 5557N ff. 30-31

37 ההשלמות לחלקים הלא ברורים, הבאות כאן בסוגריים מרובעים, נעשו על פי כ"י T-S Arabic 36.5, שפרסם מאן (לעיל, הערה 31), עמ' 278. וראו: וידר (לעיל, הערה 31), עמ' 502, הערה 8.

הפותח שערי מזרח המעלה עמוד השחר המ[איר] לכל העולם כולו בכבודו המעביר שינה מעיני ותנומה מעפעפי והציליני יי אלהי מכל דבר רע מכל דבר פשע מכל דבר עון מכל [דבר] אשם ואל תרגל בלשוני רמיה ואל תצרכיני יי אלהי לידי מתנת בשר ודם שמתנתם מעוטה וחריפתם[!] מרובה הט לבי ללמוד תורתך תורתך תה[א] סיחתי[!] ומלאכתי רבון כל העולמים ואדון כל הבריות לא תצא עלי לא ביום הזה ולא בשנה הזאת [ואם] יתגרמו בי עונותי ויצא עליי [גזירת] מוות³⁸ ביום הזה או בשנה הזאת תהי מיתתי עם יציאת נפשי כפרה על כל עונותי לעתיד לבוא שאתה [יי] מחיה המתים ומלפניך חיים ומרפא כ"כ חיים וחסד עשית עמדי ופקודתך שמרה רוחי [איוב י, יב] ברוך אתה יי [מחיה] המתים:

2. אחישה מפלט [לי מ]רוח סועה מסער (תהלים נה, ט) אל יבושי בי קוויך יי אלהים צבאות אל יכלמו בי מבקשיך אלהי ישראל (שם סט, ז) רוממיני חכמיני [חז]קיני אמצוני טהריני פרנסיני בכבוד ברכיני נקיני מכל עוני ומכל פשעי יי אלהי שמע קולי וזקוף קרני על אויבי אב הרחמן הביני[...]. תושיה הלעטיני לקח טוב תן [בי] יראתך ותורתך בליבי אקראך ותעניני ותשמע ותקשיב ותסלח ותמחול ותכפר לעונותי ולעונות אבותיי ולעונות עמך בית ישראל[ל] ברחמים כ"כ מחיתי פשעיך וכענן חטאתיך שובה אלי כי גאלתיך (על פי ישעיהו מד, כב) ו[...]. אנכי הוא מוחה פשעיך למעני וחטאתיך לא אזכור (שם מג, כה) ועתה יי אלהינו אשר הוצאת את עמך מארץ[!] ביד חזקה ותעש לך שם כיום הז[ה] חטאנו רשענו יי ככל צדקתיך יִשָּׁב נא אפך וחמתך מעירך ירושלים הר קדשך כי בטאנו[!] ובעונות אבותינו ירושלים ועמך לחרפה לכל סביבותינו ועתה שמע אלהינו אל תפילת עבדך ואל תחנונוי והאר פניך על מקדשך השמם למען יי הטה אלהי אונך ושמע פקח עיניך וראה שוממותינו והעיר אשר נקרא שמך עליה כי לא על צדקותינו אנחנו מפילים תחנונוי לפניך כי על שחמך[!] יי שמעה יי סלחה יי הקשיבה ועשה אל תאחר למענך כי שמך נקרא על עמך (על פי דניאל ט, טו–יט) יהיו לרצון אמרי פי והגיון לבי יי צורי וגואלי (על פי תהלים יט, טו) צורי[ב] בעולם הזה וגואלי לעולם הבא (מדרש תהלים יט, יז, עמ' 172)

3. כן יהי רצון ורחמים מלפניך יי אלהינו ואלהי אבותינו שתציל[נו] ותשמרנו ותפלטנו ותשגיב[נו] ותושיענו ותוציאנו ומלטנו מ[ן] השעות הרעות מן השמועות הקשות מפגע רע מעין רעה מיצר הרע משנאת [חינם משטן] המשחית מכל מעשים הרעים

- מבני אדם הרעים מחלומות הרעות מגזירות הקשות מדברי התהפוכות מכל דברים הרעים מכל פגעים הרעים מכל נגעים הרעים מן ההרהורים הרעים מתחלואים הרעים [מ]ן השעות הקשות החצופות [ה]מתחדשות המתרגשות היוצאות [ל]בוא י' צבאות ועמנו משגב לנו [א]להי יעקב סלה (שם, מו, ח, יב):
4. ברוך אתה י' [א]להינו מלך העולם אשר בראתה [אותי אדם ולא ב]המה איש ולא אשה זכר ולא נקיבה ישראל ולא גוי מהול ולא ערל חפשי ולא עבד
5. כן יהי רצון ורחמים מלפניך י' אלהינו ואלהי אבותינו שתתן³⁹ חלקינו בתורתך ועם עושי רצונך
6. ברוך אתה י' אלהינו מלך העולם אשר בראתה אדם⁴⁰ הראשון בדמותו כצלמו
7. י' הצילה נפשי משפת שקר מלשון רמיה (תהלים קכ, ב)
8. כן יהי [רצון] ורחמים מלפניך י' אלהי[נו]⁴¹ שתבנה עירך בימינו ותכונן היכלך בשנינו ותנחמינו בתוכו ושמחינו בבנינו ועורר ישיני עמך ותחיש לנו קץ הפלאות ותחדש ימינו כקדם ושמחינו בבנין בית מקדשך כאשר אמרת והבטחתנו ברוך אתה י' הבונה ברחמי את ירושלים אמן: [כאן מובא נוסח של הטבת חלום]

לפנינו חטיבה מורכבת למדי בת שמונה פסקאות מגוונות מבחינת תוכן, סוגותיהן הליטורגיות והתמות שבהן הן עוסקות. ראשית ננתח את התפילה על חלקיה השונים, תוך השוואה לכתבי יד אחרים של ברכות השחר מן המחלקה הזאת ואחר כך נראה שעומד בתשתיתה נוסח התחינה שהוזכרה לעיל מן התלמוד הירושלמי.

הפסקה הראשונה מקבילה בלשונה ובתוכנה לברכת 'המעביר שינה' בבבלי. יש בה משפט מקדים ומקביל: 'המתיר כבלי שינה... לכל העולם כולו בכבודו', הדומה ללשון ברכת 'המפיל'.⁴² משפט זה נראה כשילוב בין מסורות, שכן הוא חוזר על הדימוי של המשפט הבא אחריו: 'המעביר שינה מעיני ותנומה מעפעפי'. גם הברכה מן הגניזה, כמו הברכה

39 כאן מובאת המילה 'לנו' המחוקה בקו.

40 המילה 'אדם' כתובה מעל השורה.

41 בראש העמוד מובאת כאן שורה מחוקה הנראית כחוזרת על המשפט 'שתתן לנו חלקנו בתורתך ועם עושי רצונך'.

42 הפסוקית 'המתיר כבלי שינה' נראית כמענה ל'המפיל חבלי שינה', ו'ומאיר לעולם כולו בכבודו' מקביל לחתימת ברכת 'המפיל'. כמו כן, נמצאות כאן לשונות המזכירות את ברכת 'יוצר אור' ('הפותח שערי מזרח עמוד השחר המאיר...'). דמיון זה יכול להדגים את הנטייה להשתמש לצרכים מגוונים באותם מטבעות ליטורגיים, תופעה שכינה היינמן 'הרכוש הליטורגי המשותף' (היינמן [לעיל, הערה 17], עמ' 39). דבר זה יש בו גם כדי להאיר את עיינו בכך שמדובר כאן בנוסח מאוחר יחסית המצטט מתפילות מוכרות ומוקדמות יותר.

הבבלית, פותחת בהודיה על חסד ההתעוררות ('המעביר שינה מעיני ותנומה מעפעפי') וממשיכה בתחינה להצלה מכוחות רעים, תוך שימוש בלשון של וידוי (penitential). נוסח הברכה דומה להפליא לזה של ברכת 'המעביר שינה' כפי שהיא מובאת בסידור רס"ג, לא רק בלשונה אלא גם בכך שהיא פותחת את רצף ברכות השחר.

הברכה דומה למדי בענייניה ובמטבעות הלשון שבהם היא נוקטת גם לתחינה הנזכרת מן התלמוד הירושלמי. חתימתה, 'מחייה המתים', היא כלשון הפותחת את התחינה בירושלמי, אם כי היא ומזכירה גם את חתימתה של ברכת 'נשמה', הפותחת את קובץ ברכות הפעולות הבבלי ('המחזיר נשמות לפגרים מתים'). ואולם לשון הרבים בירושלמי הופכת כאן ללשון יחיד, והדבר מעיד אולי על הממד הביצועי של הטקסט ברשות הפרט. לנוחות המעיינים נציג את נוסחי הברכה מן התלמוד הירושלמי ומן התלמוד הבבלי לצד זה מן הגניזה:

ברכות ס ע"ב	ENA 1874.1	ירושלמי
ברוך המעביר חבלי שינה מעיני ותנומה מעפעפי, ויהי רצון מלפניך ה' אלהי שתרגילני בתורתך ודבקני במצותיך, ואל תביאני לא לידי חטא ולא לידי עון ולא לידי נסיון ולא לידי בזיון, וכוף את יצרי להשתעבד לך, ורחקני מאדם רע ומחבר רע, ודבקני ביצר טוב ובחבר טוב בעולמך, ותנני היום ובכל יום לחן ולחסד ולרחמים בעיניך ובעיני כל רואי, ותגמלני חסדים טובים. ברוך אתה ה' גומל חסדים טובים לעמו ישראל.	ברוך אתה יי אלהינו ואל[הי אבותינו] המתיר כבלי שינה המשמר[ני] כאישון בת עין הפותח שערי מזרח המעלה עמוד השחר המ[איר] לכל העולם כולו בכבודו המעביר שינה מעיני ותנומה מעפעפי... והציליני יי אלהי מכל דבר רע ומכל דבר פשע מכל דבר עון מכל [דבר] אשם ואל תרגל בלשוני רמיה ואל תצריכני יי אלהי לידי מתנת בשר ודם שמתנתם מעוטה וחרופתם מרובה הט לבי ללמוד תורתך תורתך תה[א] סיחתי ומלאכתי רבון כל העולמים ואדון כל הבריות לא תצא עלי לא ביום הזה ולא בשנה הזאת [ואם] יתגרמו עונותי ויצא עלי גזירת מוות או ביום הזה או בשנה הזאת תהי מיתתי עם יציאת נפשי כפרה על כל עונותי לעתיד לבוא שאתה [יי] מחיה המתים ומלפניך חיים ומרפא כ"כ חיים וחסד עשיית עמדי ופקודתך שמרה רוחי ברוך אתה יי [מחיה] המתים...	בא"י מחיה המתים רבוני חטאתי לך יהי רצון מלפניך ה' אלהי שתתן לי לב טוב חלק טוב יצר טוב סכר טוב שם טוב עין טובה ונפש טוב ונפש שפלה ורוח נמוכה אל יתחלל שמך בנו ואל תעשינו שיחה בפי כל הבריות ואל תהי אחריתינו להכרית ולא תקוותינו למפח נפש ואל תצריכינו לידי מתנות בשר ודם ואל תמסור מזונותינו בידי בשר ודם שמתנתם מעוטה וחרפתם מרובה ותן חלקינו בתורתך עם עושי רצונך בנה ביתך היכלך עירך ומקדשך במהרה בימינו

הברכה מן הגניזה, כברכה הבבלית, פותחת בהודיה על חסד ההתעוררות (וכאמור, בלשון הדומה לזו שבברכת 'המפיל', הברכה האחרונה הנאמרת לפני השינה), וממשיכה בבקשת הגנה ורחמים ככו בברכה שבירושלמי, שבה מופיעים ביטויים דומים בבקשת השמירה בצד בקשה ללימוד תורה.

הממד הווידויי שבתחינה זוכה להרחבה ולפיתוח הרבה מעבר למה שמצינו בירושלמי ומופנה גם לעתיד ('ואם יתגרמו עוונותי'), בבחינת וידוי למפרע, דבר מעניין כשלעצמו. מהוספת הווידוי הארוך למד גינצבורג שבעל הנוסח לא עמד על משמעו של 'מחיה המתים' בתחינה מן הירושלמי, והדבר מעיד על 'לדותו' של הנוסח. לדידו, הוספת הווידוי נובעת מאי הבנת 'מחיה המתים' שבירושלמי, שעניינו הודיה על ההתעוררות מהשינה, שנתפסה כ'אחד מששים למיתה' (בבלי, ברכות נז ע"ב).⁴³ אף על פי שנראים דבריו של גינצבורג, עולה השאלה מהו התפקיד של תפילה פניטטיבית, הנראית כווידוי של שכיב מרע, בברכות השחר דווקא (ועל כך ראו להלן).

הפסקה השנייה מוציאה מציורף של פסוקים ובהם ציטוט ארוך של תפילת דניאל הפניטטיבית (דניאל ט, טו–יט), תפילה ששימשה מודל לתפילות וידוי רבות. כבפסקה הקודמת, גם כאן יש שילוב של לשונות וידוי ושל בקשת כפרה, הגנה וגאולה בעולם הזה ובעולם הבא. לעומת הפסקה הקודמת, כאן התחינה שבמרכז הפסקה היא בלשון יחיד. ואולם הפסוקים המצוטטים מדניאל (והמופיעים גם בתפילת 'לעולם יהא אדם' שתידון להלן) הם בלשון רבים ומבקשים את רחמי האל על עמו ועל עירו.

הפסקה השלישית מבוססת על תפילה אישית המובאת בירושלמי בשם ר' אבהו, וזו לשונה: 'הי רצון מלפניך ה' אלהינו ואלהי אבותינו שתצילנו משעות החצופות הקשות הרעות היוצאות המתרגשות לבוא לעולם'.⁴⁴ הגרעין התלמודי עובה והורחב בנוסח מן הגניזה על ידי צלעות משפט נוספות, שכללו בקשות להינצל גם מאדם רע, מחלומות רעים, מדין קשה ועוד; תיאורים שקצתם שייכים לנוסח התפילה של בית ינאי,⁴⁵ ופסוקי

43 גינצבורג (לעיל, הערה 16), עמ' 228. על עניין זה כתב גם פטוחובסקי. הוא כינה את הבנת חתימתה של ברכת 'נשמה' ('המחזיר נשמות לפגרים מתים'), הדוברת על תחיית המתים לעתיד לבוא, 'אי הבנה מודרנית' שלה. ראו: J. Petuchowski, 'Modern Misunderstandings of an Ancient Benediction', מחקרים באגדה, תרגומים ותפילות ישראל לזכר 'היינימן, בעריכת 'פטוחובסקי וע' פליישר, ירושלים תשמ"א, עמ' 45–54. את הברכה שלפנינו, כאמור, אין להבין אלא כדוברת על תחיית המתים במובן הרגיל של המונח. נוסח הברכה בכ"י פריס ובכ"י אוקספורד המובא לעיל, הערה 5, מעיד על כוונה מודעת לכלול את שני העניינים בנוסח הברכה.

44 ירושלמי, ברכות ה א, ח ע"ד.

45 מאן (לעיל, הערה 31), עמ' 273, העלה השערה שלפיה לשונות אלה לקוחות מן הנוסח של התפילה בירושלמי; ראו להלן.

מקרא. ניכר דמיון בין התחינה הזאת לבין זו שאמר רבי יהודה הנשיא אחרי התפילה (בבלי, ברכות טז ע"ב), המובאת בסידורי התפילה אחרי ברכת 'המעביר שינה'. מבנה הפסקה דומה למדי בין כתבי היד השונים ועם זאת יש שינויים בפרטים רבים. להלן נוסח הפסקה בארבעה כתבי יד נוספים:

Camb. Add.3160.1	T-S NS 271.21	T-S NS 122.103	אנטונין 993
... הרעים מבני אדם הרעים מחלומות הרעות מגזירות הקשות מדברי התהפוכות מן השעות הרעות הקשות החצופות המתחדשות והמתרגשות היוצאות לבוא לעולם יי צבאות עמנו משגב לנו אלהי יעקב סלה (שם)	כן יהי רצון ורחמים מלפניך יי' אלהינו שתצילנו ותושיענו ותשמרנו ותפלטנו משמועות רעות מעין רעה מפגע רע מיצר רע מדברים רעים מכל מעשים רעים מבני אדם הרעים משנאת חנם מחלומות רעות מכל גזירות קשות מן השעות הקשות העזוזות[?] החצופות היוצאות המתחדשות המתרגשות לבוא לעולם יי צבאות עמנו משגב לנו אלהי יעקב סלה (שם)	כן יהי רצון מלפניך יי' אלהינו ואלהי אבותינו שתצילנו ותשמרנו ותפלטנו ותושיענו משמועות רעות ומגזירות קשות מפגע רע מעין רעה מן הסטן[!] המשחית ובני אדם הרעים מחלומות [...]ות מייצר הרע ממות רע משנאת חינם מן השעות הקשות ה[...] החצופות היוצאות המתרגשות לבוא לעולם יי צבאות עמנו משגב לנו אלהי יעקב סלה (שם)	כן יהי רצון ורחמים מלפניך יי' אלהינו ואלהי אבותינו שתצילנו ותשמרנו ותושיענו ות[...] ותמלטנו מן השעות הרעות ומן השמועות הקשות ומפגע רע ומעין רעה ומיצר הרע ומשנאת הבריות ומשטן המשחית ומכל מעשים הרעים ומבני אדם הרעים ומחלומות ומגזירות הקשות מדברי תהפוכות ומן השעות הרעות הקשות החצופות המתחדשות המתרגשות היוצאות לבוא לעולם יי צבאות עמנו משגב לנו אלהי יעקב סלה (תהלים מח, ח, יב)

הנוסחים הללו מדגימים הן את ריבוי האנפין של חטיבה זו, הן את העובדה שאין מדובר בנזילות מוחלטת אלא בווריאציות של בעלי תפילה על מוטיב קבוע. וריאציות אלה באות לידי ביטוי בפרטים ולא במבנה התשתית של התפילה.⁴⁶

הפסקה הרביעית היא ברכה מורכבת המקבילה מבחינה תמטית לברכות המבחינות התנאיות, אלא שהיא שונה מהן בשלושה עניינים: (א) במקום שלוש ברכות נפרדות בספרות חז"ל, זוהי ברכה אחת ארוכה, הבנויה ממשפט מאוחד, שבמשפט המשועבד שבו מובא פועל ('בראת') המקרין על שבע צלעותיו.⁴⁷ (ב) הברכה שלפנינו דוברת בגוף שני ('אשר בראת אותי'), ואילו הברכות התנאיות נאמרות בגוף שלישי ('שלא עשני...'). נראה שמלבד ההבדל הלשוני והסגנוני בין הפנייה לאל בגוף שני ובין הפנייה בגוף שלישי, ניכר כאן שוני גם במעמד הריגושי של הברכות הללו: הצהרה על חסדי האל אינה דומה לשיח עמו.⁴⁸ (ג) ברכה מבחינה מורכבת זו מכילה לשון חיוב ושליה, לעומת הברכות המבחינות של חז"ל המובאות בלשון שלילה בלבד.⁴⁹

הניסוח הכפול בלשון חיוב ובלשון שלילה, והתמטיקה של הברכה שדנו בה עתה, הביאו חוקרים אחדים לסבור שמדובר בשאילה מברכות אחרות, שנטבעו הן במרחב התרבות ההלניסטי הן במרחב הפרסי הקדום, ובהן הודה המברך על כך שהוא נמנה עם קבוצות השתייכות רצויות ולא נחותות. נציין לדוגמה ברכה המיוחסת לסוקראטס ולעתים לתאליס (בתרגום חופשי): 'הוא היה רגיל לומר שלוש ברכות שבהן הביע את

46 ככתב יד MS Heb. g 2700 (מספר 2700 בקטלוג נויבאור-קאולי), הנמנה עם הנוסחים מן המחלקה השלישית, שנדון בו בהמשך, מובאת התחינה בלשון יחיד. על תפילות קדומות יותר מן הטיפוס הזה ראו: D. Flusser, 'Qumran and Jewish "Apotropaic" Prayers', *Israel Exploration Journal*, 16 (1966), pp. 194–205

47 בשאר כתבי היד מן הסוג הזה יש בברכה רק חמש צלעות. הצלעות 'זכר ולא נקבה' ו'טהור ולא טמא' אינן מופיעות בהם.

48 בהמשך נראה שנוסחים של הברכות המבחינות מן הגניזה מאופיינים במקרים רבים בכך שהברכות באות בהם בגוף שני ('שלא שמתני...').

49 אף שיש דמיון בין שתי הקבוצות ובשתיהן מודה האדם על יהדותו, על גבריותו ועל היותו בן חורין (בברכה מן הגניזה נוספה ההודיה על היותו אדם), התמונה המתקבלת משני הנוסחים שונה למדי: בברכה מן הגניזה מודה האדם לאל על שבראו כבן לקבוצה נחשקת ורצויה, ומיד אחר כך מצייין את הקבוצה המנוגדת ומודה שאינו נמנה עמה. בברכה מן הגניזה מודגשת ראיית עולם בינארית. אמנם גם בברכות המבחינות ניכרת החשיבה הבינארית (הגבר מודה על כך שאינו אישה וכדומה), אך עצם הציון של צד אחד בלבד במערכת מותיר אותה פרומה יותר לפרשנויות. ניתן לומר שהן מאששות את העובדה שהאדם אינו נמנה עם קבוצות מסוימות (גוי, אישה, בור או עבד), אך עדיין עליו לרכוש את העובדה החיובי של היותו יהודי, גבר ובן חורין (או בר אוריין). הניסוח הבינרי המופיע בברכה מן הגניזה הופך את המערכת להדוקה יותר ומתוחמת משני קצותיה. על אודות ברכה זו ולשונויותיה יש להאריך עוד, ואני מקווה לעשות כך במאמר המשך למאמר זה.

הודייתו על מזלו הטוב: ראשית, שנבראתי בן אנוש ולא בהמה; שנית, שנולדתי גבר ולא אישה; שלישית, יווני ולא ברברי.⁵⁰ סברה זו, שהברכות המבחינות אינן אלא בבחינת שאילה מתרבויות אחרות, אף שאי אפשר להוציא אותה מכלל אפשרות, אין הכרח לקבלה. הניסוח הטיפולוגי של לשון חיוב ושלילה (שעשני X ולא Y) מתייחס לעיקריהם של מרכיבי הזהות האנושיים, ואינו מעיד בהכרח על השפעה של נוסח אחד על משנהו. וכלשונו של ליברמן בעניין זה: 'וכנראה שעיקר הנוסח הוא כמו שלפנינו בתוספתא, בירושלמי ובבבלי, ואין שום הכרח לראות כאן השפעות חיצוניות, שהרי הברכות הללו הן על טובת הש"י (=ה' יתברך) עם האדם, ומטבע אדם להרגיש בהן'.⁵¹

הפסקה החמישית בריטואל ההשכמה דגן מכילה תחינה 'שתתן חלקנו בתורתך עם עושי רצונך'. גם בסידורי הגאונים באות ברכות תורה במסגרת ברכות השחר, אלא שזו שלפנינו נאמרת כתחינה ('הי רצון מלפניך...') ולא כמטבע הברכה. הלשון 'ותן חלקנו בתורתך' כבר מופיעה במשנה (אבות ה, כ, בפי יהודה בר תימה) והיא דומה למדי לנוסח התפילה של בית ינאי המובא בירושלמי.⁵²

לאחר שבברכה המבחינה המורכבת הודה המתפלל על בריאתו 'אדם ולא בהמה', באה **בפסקה השישית** ברכה בשם ובמלכות על בריאת האדם הראשון: 'אשר בראתה האדם הראשון בדמותו כצלמו'.⁵³ היא מקבילה לברכה 'אשר יצר את האדם בצלמו' בברכת חתנים הבאה במטבע ארוך,⁵⁴ ואף לברכת 'אשר יצר' הנאמרת אחרי היציאה מבית הכיסא, ויש בה הודיה על תפקודו המושלם של הגוף. על כפל העניינים לכאורה בין הברכה על הבריאה כאדם ובין הברכה על בריאת אדם הראשון אני מקווה להרחיב בעתיד.

הפסקה השביעית של החטיבה אינה אלא פסוק⁵⁵ אחד: 'יי' הצילה משפת שקר מלשון

50 ראו: קאהן (לעיל, הערה 20), עמ' 9-10. עניין ההשפעה של ברכות אלה, או למצער זיקתן לברכות המבחינות ובעיקר לברכה המורכבת מן הגניזה, נדון ארוכות במחקר, למן המאה הי"ט ועד לאחרונה ממש. ראו: תבורי (לעיל, הערה 20), עמ' 115-121; קאהן, שם, עמ' 8-18.

51 תוספתא כפשוטה, זרעים, עמ' 120.

52 מעניין לציין שכשם שבמשנה מובאת בקשה זו בסמיכות לבקשה 'שתבנה עירך בימינו', גם בנוסח זה מובאת בקשה דומה, בפסקה השמינית שתידון להלן.

53 בכ"י Cambridge Add. 3160.1 נאמר: '...את האדם הראשון בדמותו בצלמו, ובכ"י אוקספורד MS Heb. f 100, דפי 79-80, נאמר: 'את אדם הראשון בדמותו בצלמו'.

54 על ברכות העוסקות בבריאת האדם, ראו: מ' בר אילן, 'ברכת "יצר האדם" – מקומות הופעתה, תפקודה ומשמעותה', *Hebrew Union College Annual*, 56 (1985), חלק עברי, עמ' ט-כז. על כפל הברכות על יצירת האדם, ועל נרטיב הבריאה העומד בבסיס שבע ברכות חתנים, ראו: א' שואן, "שהכל ברא לכבודו": בריאת העולם ותכליתה בראי ברכת החתנים', על בריאה ועל יצירה במחשבה היהודית – ספר היובל לכבודו של יוסף דן, בעריכת ר' אליאור ופ' שפר, טיבינגן 2005, עמ' 76-77.

55 ייתכן שיש לראות פסקה זו כנובעת מקודמתה: האדם מזכיר את מעמדו כצאצא של אדם הראשון שנברא

רמיה' (תהלים קכ, ב).⁵⁶ פסקה זו מקבילה במידה מסוימת לתחינה בברכת 'המעביר שינה' הבבלית ועוד יותר מכך לתפילתו של רבי (בבלי, ברכות טז ע"ב), שהוצמדה אליה כבר בסידור רב עמרם גאון, שבהן מבקש המתפלל סעד והגנה מפני נזקים ופגעים שבני אדם יכולים לגרום לו ('יה"ר... שתצילני היום ובכל יום מעזי פנים ומעוזות פנים, מאדם רע ומחבר רע, ומשכן רע...').

הפסקה השמינית והאחרונה מכילה בקשה לבניין ירושלים ולכינון בית המקדש בימי המתפללים. בנוסחה של התחינה הזו ובענייניה יש גוונים רבים בכתבי היד השונים. בכמה מכתבי היד מובאת בראש הפסקה בקשה לפתיחת הלב לתלמוד תורה. בכתבי יד אחרים מובאות בקשות לתחיית המתים. נצטט כאן נוסח שלה מכתב יד אחר: 'כן יהי רצון מלפניך יי אלהינו ואלהי אבותינו שתפתח שערי לבנו לתלמוד תורתך ותבנה מקדשך בימינו ותכונן היכלך בשינוי ותעורר ישיני עמך ותנחמנו בבית מקדשך כאשר אמרתה ברוך אתה יי בונה ירושלים. אמן'.⁵⁷

גם פסקה זו מופיעה בנוסח גרעיני ותמציתי בתחינת בית ינאי שבתלמוד הירושלמי. היינימן עמד על הופעת הברכה על ירושלים בהקשרים ליטורגיים מגוונים ובעיקר בקובצי ברכות (תפילת העמידה, ברכת המזון, ברכות הפטרה וברכות חתנים).⁵⁸ מעניין לציין

בצלם ומבקש הצלה והגנה מכוחות (אנושיים) רעים. בר אילן, למשל, ראה בה המשך של הברכה על יצירת האדם (שם, עמ' כג). עם זאת, מבחינת תוכנה יש לה מעמד עצמאי.

56 בכ"י אנטונין 993 חסרה בפסוק המילה 'נפשי'. היא מופיעה בכ"י קימברידג' שציטטנו לעיל.
57 T-S NS 271.21. כאמור, כתב יד זה, המובא כאן ללא ניקוד, פורסם לראשונה בידי וידר (לעיל, הערה 31), עמ' 504. ובדומה ללשון זו: 'כן יהי רצון ורחמים מלפניך יי אלהינו ואלהי אבותינו שתפתח שערי לבנו לתלמוד תורה ותכונן היכלך...' (T-S NS 229.21; כ"י אוקספורד 100 MS Heb. f 100, דפים 79-80); ותעורר ישיני עמך ותחיש קץ הפלאות ותחדש ימינו קדם ותנחמנו... (Cambridge Add. 3060.1); וראו גם: T-S NS 122.49, החסר בחלקו). ובכתב יד אחר: 'תורתך ו[...]. בית מקדשך כאשר אמרת (נוסף בצד: בימינו ותכונן היכלך בשינוי ותעורר ישיני עמך ותנחמנו בבית מקדשך) ברוך אתה יי בונה ירושלים אמן' (כ"י אוקספורד 100 MS Heb. f 100, דפים 79-80). וראו בסיופסיס של כתבי היד בסוף המאמר.

58 היינימן הציג כשלושים נוסחי ברכה המכילים את ברכת 'בונה ירושלים' (ראו: היינימן [לעיל, הערה 17], עמ' 48-51. וראו גם: הני"ל, עיוני תפילה, ירושלים תשמ"א, עמ' 3-11). מטרתו של היינימן הייתה להראות שבתפילות ישראל יש 'שימוש חופשי באותו צירוף מלים שגור' לצינון כוונות שונות ולמטרות ליטורגיות מגוונות (שם, עמ' 40), וניתן להוסיף לרשימתו גם את הנוסחים שצוטטו לעיל. על מקומה של ירושלים בליטורגיה, ראו גם: S. Reif, 'Jerusalem in Jewish Liturgy', *Judaism*, 46 (1997), pp. 159-168. הזכרנו לעיל את דבריו של ויינפלד, שגרס ש'התפילה להצלה' (Plea of Deliverance), טקסט ליטורגי מקומראן, עומד בבסיסן של ברכות השחר כפי שנתקבלו בעם ישראל (ויינפלד, הליטורגיה [לעיל, הערה 1], עמ' 203-213). דומה שאין חובה לקבל דעה זו, שהרי גם אם ניכר קשר תמטי ולשוני בין מגבשים ליטורגיים, אין הדבר מעיד בהכרח על השפעה של האחד על משנהו או על קשר גנטי משותף. בין כך ובין כך, התקווה לקיום החזון הנבואי על ירושלים מצויה גם בטקסט מקומראן (שם, עמ' 212).

שבברכות הבביליות לא נמצאה מקבילה לבקשה על בניין ירושלים ולתקווה לעתיד לבוא המובעות בברכות הארץ ישראליות.

באחדים מכתבי היד נוספה כאן גם תחינה להגנה: 'רבוך כל העולמים אני חפץ לעשות רצונך מי מעכב יצר הרע ועניות ובני אדם הרעים גלוי וידוע לפניך יי אלהי, שאין כוחי ככוחם ועלי להתפלל ואתה תושיעני כן יהי רצון מלפניך ה' אלהי שתכניעם ותאבדם ותפילם לפני לעשות רצונך'.⁵⁹ לשונה וסגנונה הרטורי של תחינה זו דומים לתחינות אישיות המובאות בתלמודים, בעיקר לזו המובאת בבבלי מפיו של ר' אלכסנדר: 'ריבון העולמים, גלוי וידוע לפניך שרצוננו לעשות רצונך ומי מעכב? שאור שבעיסה ושעבוד מלכויות'.⁶⁰ כתב יד זה, שאינו מצוי בידינו בשלמותו, מדגים באופן נאה את אופיים של נוסחי ברכות השחר מן הגניזה: התמות דומות וקווי המתאר הכלליים דומים בכתבי היד השונים וכך גם הסגנון והלשון. ואולם בסדר, במבנה המשפטים ובאוצר המילים ניכרים הבדלים מכתב יד אחד למשנהו, מעין וריאציות על נושאים דומים.

עד כאן תיארו את נוסחי המחלקה השנייה, המשקפים את נוסח ארץ ישראל של ברכות השחר מן הגניזה. ניכר שמסגרת זו מתאפיינת במגוון של נוסחים ובחיבור רופף בין מרכיביה. הדבר אופייני לתפילתם של בני ארץ ישראל בכלל, ובולט שבעתיים בתחום ליטורגי כברכות השחר המזמין גיוון וריבוי תמטי. אכן, גם המסורת הבבילית בולטת בכך שהיא בנויה ממרכיבים רבים ושונים.

על אף ריבוי הפנים הניכר לעין בברכות השחר במחלקה זו, דומה שאין החטיבה מגובבת ללא כל היגיון פנימי, כפי שנראה אולי במבט ראשון. שלד התפילה יציב פחות או יותר וההבדלים בין כתבי היד ניכרים בעיקר בפרטים. ניתן לשער שהגיוון נובע מווריאציות שונות של מתפללים ושל בעלי תפילה שונים על מוטיבים ידועים וקבועים. השינויים השונים באים לידי ביטוי בעיקר ברשימות ובשמות תואר, ומעידים אולי על הערך הריגושי-ההבעתי של הנאמר. לבד מכך, מבנה החטיבה משותף לנוסחים השונים.

59 כ"י אוקספורד MS Heb. f 100, דפים 79-80. וידר מביא עוד ארבעה כתבי יד שמופיעה בהם תחינה זו בהקשר של ברכות השחר: T-S misc. 26.25; T-S NS 198.7; T-S NS 271.21; T-S Arabic 36.5; (ראו: וידר [לעיל, הערה 31], עמ' 502-506; וידר דן שם בצורה הנדירה 'רבון').

60 בבלי, ברכות יז ע"א. תחינה דומה מובאת מפיו של ר' תנחום איש אסקולסטיקא בשינויים אחדים (ירושלמי, ברכות ד ב, ז ע"ד). אם תחינתו של ר' אלכסנדר מציינת את 'השאר שבעיסה ושעבוד גלויות' כגורמים המחבלים ברצון, הרי בתחינה מן הגניזה מונים את 'יצר הרע ועניות ובני אדם הרעים'. בשני המקרים בקשת ההגנה היא מפני גורמים פסיכולוגיים פנימיים מחד גיסא וחיצוניים הקשורים באנשים אחרים מאידך גיסא. וידר, שם, עמ' 503, הערה 12, מעיר שהוספת 'בני אדם רעים' על חשבון 'שעבוד מלכויות' היא ככל הנראה תוצאה של אימת המלכות.

נראה שבבסיסה של התפילה עומדת, כאמור, התחינה המובאת כתפילת ההתעוררות של בית ינאי (ירושלמי, ברכות ט א, יד ע"ד), והיא עברה הרחבות ופרשנויות שונות.

כתב היד מן הגניזה	התפילה של בית ינאי
פסקה 1	בא"י מחיה המתים
פסקה 1	רבוני חטאתי לך
פסקאות 1-3 (דמיון תמטי)	יהי רצון מלפניך ה' אלהי שתתן לי לב טוב חלק טוב יצר טוב סכר טוב שם טוב עין טובה ונפש טוב ונפש שפלה ורוח נמוכה אל יתחלל שמך בנו ואל תעשינו שיחה בפי כל הבריות ואל תהי אחריתינו להכרית ולא תקוותינו למפח נפש
פסקה 1	ואל תצריכינו לידי מתנות בשר ודם ואל תמסור מזונותינו בידי בשר ודם שמתנתם מעוטה וחרפתם מרובה
פסקה 5	ותן חלקינו בתורתך עם עושי רצונך
פסקה 8	בנה ביתך היכלך עירך ומקדשך במהרה בימינו.

התחינה מסמנת את גבולותיה של חטיבת ברכות השחר מן הגניזה, אשר הורחבה באופן ניכר. בקטע הגניזה יש גם מרכיבים שאין להם מקור בתחינת בית ינאי: הברכה המבחינה המורכבת (פסקה 4),⁶¹ הברכה על אדם הראשון (פסקה 6), התחינה המבוססת על תפילתו של ר' אבהו מן הירושלמי (פסקה 3), והפסקה הראשונה, המזכירה בלשונה ובתוכנה את ברכת 'המעביר שינה' הבבליית ונחתמת בדומה לברכת 'נשמה' הבבליית. סביר להניח שהיא הושפעה משתי ברכות אלה, המסמנות את גבולותיה של חטיבת ברכות השחר הבבליית. פתיחת התחינה התלמודית ('בא"י מחיה המתים') הופכת לחתימה סדירה של הפסקה הראשונה בנוסח דנן. גם סדר הטבת החלום המובא בקטע הגניזה אין לו בסיס ומקור בתחינה שבירושלמי.

פן נוסף הבולט בתפילה מן הגניזה הוא האופי הפנייטיבי שלה. לכאורה, הווידי מתבסס על לשון הירושלמי ('ריבוני, חטאתי לפניך'), אלא שהוא הורחב במידה ניכרת.

61 אדרבה, בירושלמי מובאות שלוש ברכות מבחינות הדוברות רק בלשון שלילה (ראו לעיל, הערה 20).

הלשון הפותחת את התחינה הירושלמית: 'בא"י מחיה המתים', אשר יכולה להיות מובנת כהודיה על ההתעוררות מן השינה בבוקר,⁶² הורחבה לבקשת חנינה מעונשים: 'רבון כל העולמים לא תוציא עלי גזירת מות לא בשנה הזאת ולא ביום הזה ואם גרמו לי עונותי והוצאת עלי גזירת מות תהי מיתתי עם יציאת נפשי כפרה על כל עונותי לעתיד לבוא שאתה אלוה מחיה מתים....' (פסקה 1). הוידוי בברכות השחר בא לעזור לאדם להתחיל את יומו כשהוא נקי ומזוכך מכל רבב שאולי דבק בו ביום שלפני כן, אך לא פחות מכך, מחלומות רעים ומהרהורים רעים, שאולי אחזו בו כשהיה מוטל בשנתו.

לסיום הדיון בכתבי היד מן המחלקה השנייה נציג כתב יד מן הגניזה שמובאת בו תחינת בית ינאי בשינויים אחדים, ללא התוספות וההרחבות שראינו לעיל, במסגרת מניין מאה הברכות. זהו נוסח בעל אופי גרעיני למדי, שאינו מכיל את ההרחבות שראינו בכתבי יד אחרים שדנו בהם כאן. על כן יש מקום לשער שהוא קדום יחסית,⁶³ אם כי ברכות השחר נכללות בו בין מאה ברכות, והדבר מעיד על גיבוש וסמכות או על השפעה בבליית:

וחייב אדם לומר בכל יום מאה ברכות ויאמר רבוני חטאתי לפניך יהיה רצון מלפניך אלהי ואלהי אבותי שתתן לי לב טוב וחלק טוב ופרק טוב ויצר טוב ושכר טוב ושם טוב ונפש שפלה ורוח נמוכה ואל יתחלל שמך הגדול בנו ואל תעשה אותנו שיחה בפי כל הבריות ואל תעשינו קללה בפי הבריות ואל תהי אחריתנו להכרית ולא תקותינו למפח ואל תצריכינו למתנת בשר ודם ואל יהו מזונותי מסורים בידי בשר ודם אכזרי שמתנתם מעוטה וחר[...]. תן חלקנו בתורתך ועם [...] ויך והיכלך [...] ישראל אמן⁶⁴

ייתכן שנוסח זה משקף שלב ביניים בין התחינה כפי שהיא מובאת בירושלמי לבין הנוסחים שהובאו לעיל מן הגניזה הקהירית. אפשרות אחרת היא שמדובר במקור מורכב,

62 גינצבורג (לעיל, הערה 16), עמ' 227-228; על ההבנות השונות של הברכה על תחיית המתים הנאמרת עם בוקר ראו לעיל, הערה 43.

63 עם זאת, היינמן הראה שהנחה זו, שהטקסט 'הקצר מבין הוואריאנטים השונים הוא הקדום ביותר', אינה חלה תמיד על טקסטים ליטורגיים, וכי 'אין הקיצור בהכרח אחת מתכונותיה הסיגנוניות של התפילה בכלל ושל התפילה הקדומה בפרט'. ראו: היינמן (לעיל, הערה 17), עמ' 47 ועמ' 12.

64 כתב יד זה (T-S NS 135.00) פורסם לראשונה בידי מרדכי מרגליות (הלכות ארץ ישראל מן הגניזה, ירושלים תשל"ד, עמ' קכט-קלא). בהמשך נאמר: 'וכשהוא הולך לבית הכנסת אומר רבוני חטאתי לפניך... וכשאדם מהלך לבית הכנסת צריך להקל את רגליו... בא להיכנס לבית הכנסת אומ'...'. מכאן עולה שהמובא לעיל, למרות רשמיותו (שהרי נכלל בין מאה הברכות שבהן מחויב האדם), נאמר בבית, וחלקה השני של התחינה נאמר כמין תפילת הדרך בצאתו של המתפלל מביתו בדרך לבית הכנסת.

המביא מסורות שאינן ארץ ישראליות או בבליות טהורות. אף ייתכן שהקטע הועתק כנתינתו, לא במקום ברכות כלשהן אלא כתוספת (או כפתיחה) להן.

3. נוסחי כלאיים

לצד הטקסטים של ברכות השחר הדומים בנוסחיהם לסידורי הגאונים, ולצד טקסטים שכמותם מצויים רק בגניזה הקהירית והם משקפים ככל הנראה את נוסח ארץ ישראל, מצויים בגניזה כמה כתבי יד המשקפים נוסח מעורב. ברכות הפעולות מופיעות בהם לצד הברכות המבחינות (הבאות כברכות קצרות), אם כי יש בהם גם אפיונים המזכירים את הטקסטים מן המחלקה השנייה. כנוסח הפנים וכבסיס לדיון שיובא להלן נציג את כ"י אוקספורד MS Heb. g 2 (מס' 2700 בקטלוג נויבאואר-קאולי), שהוא השריד הליטורגי הגדול ביותר שנמצא בגניזה הקהירית (שרדו ממנו שמונים ושניים עמודים אם כי אין הוא שלם). נוסח ברכות השחר שבסידור זה, המכונה במחקר 'סידור בני ארץ ישראל', הועתק ככל הנראה בארץ ישראל גופא⁶⁵ ושימש את קהילת בני ארץ ישראל במצרים.⁶⁶ ואולם הממצא המעניין הוא שמשקפים בו קווי אופי בבליים דווקא!

כתב יד זה יידון כאן הן מפני שחטיבת ברכות השחר מובאת בו כמעט בשלמותה (נראה שהיא מקוצצת מעט בראשה), הן בגלל חשיבותו של כתב היד, הן בשל כך שהוא מייצג נוסח משולב של בני ארץ ישראל ובני בבל. במהלך הדיון יוצגו גיווני נוסח מכתבי יד נוספים מן המחלקה הזאת. להלן מובא לראשונה בדפוס נוסח ברכות השחר לימות החול⁶⁷ מכתב יד זה. לשם הנוחות, הוא חולק לפסקאות:

1. [...] מעביר שינה [מעניני ותנומה] מעפעפי כן יהי רצון מלפניך [י'] אלהי שתצ[ל]ני ותחלצני ותפלטני[?] מכל דבר רע ומכל דבר פשע ועון ו[אל] תרגל בלשוני [רמיה ואל] תצריכני י' אלהי לידי מתנת בשר [ודם ...] שמתנתם מעוטה וחרפתם מרובה

65 פליישר (לעיל, הערה 30), עמ' 30. פליישר מציין שקשה לתארך את קדמות הטומוס. הכתב נראה קדום, אבל לאור מצבו המצוין אפשר שנכתב סביב המאה ה"ב. וידר (לעיל, הערה 31), עמ' 667, סבר שהוא מאוחר לר' אברהם בן הרמב"ם, ומרגליות, שם, עמ' קכט, מביע על כך תמיהה. למרבה הצער לא הספיק מרגליות לטפל בפרק הזה (הערת המהדיר, שם).

66 לדידו של מרגליות, ספק אם כתב יד זה משקף מסורת ארץ ישראלית בטהרתה, אם ניתן להשתמש במונחים כאלה כלל (מרגליות, שם, עמ' קכז-קכח). פליישר, שם, עמ' 26, הערה 30, מציין שבמקום אחד מעיד כתב היד על מנהג שנהגו העירקיים, כלומר בני בבל. לדידו: 'השפעות של מנהגי חז"ל מובהקים אינם ניכרים בגוף כתב היד, אם כי, בסופו מועתק נוסח עמידת יום הכיפורים לפי מנהג בבל'.

67 ניתן ללמוד על כך שמדובר בתפילה לימי חול מפני שבין פסקות הקרבנות אין זכר לקרבנות השבת. וראו: פליישר, שם, עמ' 233.

הט לבי לתורתך תורתך תהא שיחתי. רבון כל העולמים ואדון האדונים לא תצא עלי גזרת מ[ות] לא ביום הזה ולא בשבוע[?] ולא בח' הז' ו'ל⁶⁸ בשנה הזאת ואם חס ושולם יצאת עלי גזרת מות בהא[?] בשנה הזאת תהא מיתתי עם יציאת נפשי כפרה [לכל] עונותי לעתי[ד] שאתה אלהי[ם] מחיה המתים] ומלפניך חיים ו[מרפא כ"כ... ברוך אתה י"י] מחיה המתים.

2. אחישה מפלט לי מרוח סועה מסער (תהלים נט, ט) אל יבשו בי קוויך י"י אל' צבאות אל יכלמו בי מבקשיך אלהי ישראל (שם סט, ז) רוממיני חזקיני אמצניני רחמיני חכמיני ברכיני פרנסיני י"י אלהי שמע קולי וזקוף קר[ני] אב הרחמן הביניני דיעה חכמיני תושיה הל' לקח טוב תן יראתך ותורתך בלבי אקרא ותעניני ותשמע ותקשיב ותמחול ותסלח ותכפר לעוונותי ולעונות עמך בית ישראל ברחמים כ"כ י"י שמעה י"י סלחה י"י הקש[יבה ועשה אל ת]אחר למענך אלהי כי ש'נ'ע'ע'⁶⁹ (דניאל ט, יח-יט) י"י [יהיו לרצון א]מרי פי והגיון לבי לפניך י"י צ[ורי וגואלי] (תהלים יט, טו) [צורי בע]ולם הזה וגואלי לעולם ה[בא] [מדרש תהלים יט, יז, מהדורת בובר, עמ' 172]

3. כן יהי רצון ורחמים מלפניך י"י אלהי ואלהי אבותי שתציליני ותושיעיני ותשמריני ותפלטני משמועות הרעות ומגזירות ה[...]. ממות רע ומיצר[?] הרע ומפגע רע ומעיין רעה ומשנאת חנם ומשטן ומכל דברים רעים ומכל נגעים רעים ומחוליים הרעים ומכל מעשים רעים מבני האדם הרעים מחלומות רעות מדברי תהפוכות מן השעות הקשות ה[ט]רופ[ות] החצופות היוצאות המתחדשות המתרגשות לבוא לעולם מחלומות רעות שחלמתי ומחלומות רעות שחלמו אחרים עלי בין בלילה הזה בין בלילות [...] (כאן מובא נוסח הטבת חלום)

4. יהי רצון ורחמים מלפניך י"י אלהי ואלהי אבותי שתרגילני לדבר מצוה ואל תרגיליני לדבר עבירה ותשלט בי יצר [טוב וא]ל תשלט בי יצר רע ותתן חלקי בתורתך ותחזקיני במצותיך ותתניני לחסד ולרחמים בעיני[!]. ובעיני כל רואי ברוך אתה י"י גומל חסדים טובים

5. ברוך א'י'א'מ' הע' אשר קידשנו במצ' וצו' על מצות תל' [?] תור' הערב נא י"י אלהינו את תור' בפינו ובפיות כל עמ[ך] בית יש' ונהיה אנחנו וצאצאינו לומדי תורתך ברוך אתה י"י המלמד תורה לישראל

68 ראשי התיבות עומדים במקום: 'ולא בחודש זה ולא...'

69 ראשי התיבות עומדים כנראה במקום סוף הפסוק: 'כי שמך נקרא על עירך ועל עמך'.

ברוך אתה יי' אלהינו מלך העולם אשר בחר בנו מכל העמים ונתן[!] את תורתו ברוך
א' י' נותן התורה אמן.

6. וידבר יי' אל משה לאמר (כאן מובאים פסוקי הקרבנות מבמדבר כח א-ח)

7. [א]להי הנשמה אשר נתתה בי אתה יצרתה ואתה נפחתה בי ואתה עתיד ליטלה

ממני ואתה עתיד להחזירה לי כל זמן שהנשמה בקרבי מודה אני לפניך יי' אלהי
ברוך א' י' אל' מלהע' המחזיר נפשות לפגרים מתים.

8. בר' את' יי' אל' מ' ה' מתיר אסורים

בר' את' יי' אל' מ' ה' פוקח עורים

ברוך⁷⁰ זוקף כפופים

ברוך מגביה שפלים

ברוך מלביש ערומים

ברוך אוזר ישראל בגבורה

ברוך עוטרף[!] ישראל בגבורה[!]

ברוך אשר עשה לי כל צרכי

ברוך המכין מצעדי גבר

ברוך רוקע הארץ על המים

ברוך הנותן לסכוי בינה

ברוך אשר לא שמתני גוי

ברוך אשר לא שמתני עבד

ברוך אשר לא שמתני אשה

ברוך אשר לא שמתני בור

אשר לא חסרתני כלום

9. לעולם יהי אדם ירא שמים בסתר ומודה על האמת ודובר אמת בלבבו ישכים ואמר

רבון כל העולמים כי לא על צדק[ותינו] אנחנו מפילים תחנונינו לפניך⁷¹ על רחמיק

הרב[ים] מה אנו מה חיינו ומה חסדינו ומה צדיקינו ומה מישעינו ומה גבור' יי' אלהינו

הלוא כל הגיבורים [כאין לפניך] ואנשי השם כלוא היו וחכמים כבלי מדע ו[נבונים]

כבלי השכל הלא כל מע' תוהו ובוהו וימי חיינו[!] הבל לפניך שכן כתוב בדברי קדשך

ומיתר האדם מן הבהמה [אין] כי הכל הבל (על פי קהלת ג, יט) אבל אנחנו עמך בני

70 בראשיתה של כל ברכה מובא מה שנראה כקיצור של נוסחת הברכה (הרשומה כאן בסופה של כל שורה).

בשל קושי בפענוח רשמתי פה את התיבה 'ברוך', אך ייתכן שהקיצור הוא גם של שם ומלכות.

71 התיבה 'כי' כתובה מעל השורה באותו קולמוס.

ברי[תך] בני אברהם שנשבעתה לו על גבי מזבח⁷² עדת יעקב בנך' בכוריק שמאבתך ש[אהבת] אתו ומשמחתך ששמחתה בו קראתה את [שמו] ישראל וישורון לפיכך אנו חייבים להודות[ות] לך ולשבחך ולפארך ולרוממך וליתן הודאה ושבח לשמך מלכינו וחייבים אנו לומר לפ' בכל יום תמיד אשרינו ומה טוב חלקינו ומה נעים גורלינו ומה יפה ירושתינו⁷³ אשרינו שאנו משכימים ומעריבים בכל יום ואומרים שמע ישראל יי' אלהינו יי' אחד⁷⁴ אתה הוא עד שלא נברא העולם ואתה הוא משנברא העולם אתה הוא בעולם הזה [ואתה] הוא לעולם הבא ולקדש[?] את שמך ה[...]. [שועתך תרום בה!] קרנינו [על פי תהלים פט, יח] ברוך אתה יי' מקדש שמו ברבים. אתה הוא יי' אלהים בשמים [וב]ארץ ובשמי השמים העליונים והתחתונים[!]. אתה הוא ראשון ואתה הו' אחר' ומבלעדיך אין אלהים. קבץ קוץ מארבע כנפות הארץ ויכירו וידעו כל באי העולם כי אתה אלהים בכל ממל' הארץ אתה עשית את השמים ואת הארץ [על פי שמות כ, יא]⁷⁵ ומי בכל מעשה ידיך בעליונים או בתחתונים [על פי ויקרא רבה לא, א, מהדורת מרגליות, עמ' תשיד-תשטו] שיאמר לך מה תעשה לפ'נ'י אבינו שבשמים עשה עמנו הדבר שאמרת על ידי נביאך בעת ההיא אביא אתכם ובעת קבצי אתכ' כי אתן אתכם לשם ולתהלה בשו' את שב' [לעיניכם] אמר יי' [צפניה ג, כ] [כאן מובאת הברכה שלפני פסוקי דזמרה]

כבר במבט ראשון בולטת לעין העובדה ששלוש הפסקאות הראשונות בחטיבה דומות למדי לאלה של נוסח הגניזה מן המחלקה השנייה, אשר מקובל להניח שנוסחיה משקפים את מנהג ארץ ישראל הקדום. לעומת זאת חמש הפסקות הבאות מכילות חומר שמצאנו במקורות בבליים.

לאחר הפסקה השלישית, במקום שבטקסטים מן המחלקה השנייה מובאת בו ברכה מבחינה מורכבת, מובא כאן נוסח של הטבת חלום (אשר בכתבי היד מן המחלקה השנייה מסיים את החטיבה), ואחריו, בפסקה הרביעית, באה התחינה הצמודה בתלמוד הבבלי

72 הנוסח ברוב סידורי ימינו הוא: 'אבל אנחנו עמך בני ברייתך בני אברהם שנשבעתה לו בהר המוריה, זרע יצחק יחידו (עדות המזרח: עקדך) שנעקד על גבי המזבח'. בעל הנוסח דילג על הפסוקית הדוברת על יצחק וחיבר לזו הדוברת על אברהם את סיומה.

73 על פי דרשה לדברים לג, ד. לדוגמה: ספרי דברים, פסקא שמה, מהדורת פינקלשטיין, עמ' 402.

74 דברים ו, ד. כאן מופיע הפסוק ללא הפרשה הראשונה של קריאת שמע ובלי המענה: 'ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד'.

75 בנוסחים אחרים נוסף: 'ואת הים ואת כל אשר בם'.

לברכת 'המעביר שינה' ('יהי רצון... גומל חסדים טובים')⁷⁶. במילים אחרות, החומר הארץ ישראלי המובהק (פסקה 1, אחרי המילים הראשונות המשקפות את המסורת הבלית, ופסקאות 2 ו-3) נכנס כאן בין בתריה של ברכת 'המעביר שינה', המשקפת את נוסח בבל.⁷⁷ אחרי ברכת 'המעביר שינה' המפוצלת (פסקאות 1-4),⁷⁸ מובאות בפסקאות 5-9 ברכות התורה, פרשת קרבן התמיד (במדבר כח א-ח), ברכת נשמה, ברכות הפעולות, הברכות המבחינות ותפילת 'לעולם יהא אדם'.⁷⁹

נוסחו של כתב יד זה דומה במידה רבה לנוסחים הבליים, אם כי בפרטים רבים ניתן להצביע על קווים ייחודיים האופייניים לו ולנוסחים דומים מן הגניזה, לעומת מה שמצינו למשל בסידורי הגאונים. אסקור עתה קווים המייחדים את נוסח ברכות השחר בכתב יד זה ואעיר על אודות כתבי יד דומים לו:

(א) אל בין בתריה של ברכת 'המעביר שינה' הוכנס, כאמור, החלק הראשון של ברכות השחר, בדומה לזה המצוי בכתבי היד מן המחלקה השנייה (פסקות 1-4), המייצגים את נוסח ארץ ישראל.⁸⁰

76 מן הטיפוגרפיה של סידורים אחדים ניתן אולי ללמוד שיש להפריד בין חלקה הראשון של ברכת 'המעביר שינה' לבין חלקה השני ('יהי רצון... בא"י הגומל חסדים טובים לעמו ישראל'), ולראות בהם שתי ברכות נפרדות – האחת במטבע קצר והאחרת סמוכה לחברתה. בכך מושווה בסידורים אלה חלקה הראשון לשאר ברכות הפעולות. המטבע 'יהי רצון' שימש פתיחה מקובלת לתחינות כבר בימי התנאים (למשל משנה, ברכות ט, ג; וראו: היינמן [לעיל, הערה 17], עמ' 112-120). אף בעניין זה שונה הנוסח מזה של ברכות הפעולות שעניינן הודיה. גם מלשון הברכות במסכת דרך ארץ, שהובא לעיל, עולה שמדובר בשתי ברכות נפרדות הנאמרות בשני אירועים שונים. סידורים אחרים מציגים את 'המעביר שינה' בכרחה במטבע ארוך שיש בה התייחסות לשני עניינים שונים (ההודיה על ההתעוררות והתחינה להצלה מפני חטא ועון). חלקה השני של הברכה מתחיל במילים 'יהי רצון', והשימוש בווי"ו החיבור מלמדת שהוא קשור עניינית ותחבירית לחלקה הראשון. גם אבודרהם גרס שמדובר בברכה אחת: 'זיש לומר שהיא ('יהי רצון...') סיומה של ברכת "המעביר שינה". וכן היא כתובה בנוסחאות מדויקות סמוכה לה בלא פירוד' (מהדורת ש"א ורטהיימר, ירושלים תשי"ט, עמ' מב). אכן נראה שמדובר בברכה אחת, בין היתר בגלל הדמיון המובהק בין ברכה זו לבין ברכת 'המפיל שינה', הברכה האחרונה הנאמרת על פי התלמוד לפני השינה.

77 וראו לעיל. בכמה כתבי יד מובאת ברכת 'אשר יצר' לפני 'המעביר שינה' (למשל: T-S NS 150.9; ראו: שרביט, ניקוד [לעיל, הערה 32], עמ' 126).

78 לאור השוואה עם לשון הברכה של בית ינאי שבירושלמי, מגיע גינצבורג למסקנה שברכת 'נשמה' וברכת 'המעביר שינה' הן שני חלקים של ברכה אחת, ועל כן אין ברכת 'נשמה' פותחת בברוך. ראו: גינצבורג [לעיל, הערה 16], ג, עמ' 227.

79 על מקומה וזמנה של תפילה זו ראו: צ' כהן, תפילת 'לעולם יהא אדם' ומקומה בסדר אליהו רבה, עבודה לקבלת התואר מוסמך של האוניברסיטה העברית, ירושלים תשס"ג. הנוסח המובא כאן הוא בבחינת השלמה לרשימת נוסחאות הברכה שמביא כהן.

80 ברכת 'המעביר שינה' הפותחת את הסדר מובאת בנוסח קצר הן בראשה ('המעביר שינה...') מעיני',

(ב) ברכות התורה מובאות בנוסח דומה לזה של הבבלי (ברכות יא ע"ב) ושל הסידורים הבבליים. נוסח הברכה הראשונה, ברכת המצוות, הוא 'וציוונו על מצות תלמוד תורה', במקום 'וציוונו לעסוק בדברי תורה' שבבבלי. הברכה השנייה מופיעה כאן כברכה נפרדת ('הערב נא'),⁸¹ ואחרי המילים 'ונהיה אנחנו וצאצינו' אין בה 'וצאצי צאצינו...'⁸² שילוב ברכות התורה במסגרת ברכות השחר הוא קו בבלי, וכפי שראינו לעיל, בכתבי היד מן המחלקה השנייה, באה במקומן התחינה: 'הי רצון... שתתן חלקנו בתורתך ועם עושה רצונך, ללא שם ומלכות וללא פרקי לימוד אחריה.

(ג) אחרי ברכות התורה מובאת פרשת קרבן התמיד (במדבר כח) כפרק לימוד שאחרי ברכות התורה. פרקי הלימוד במסגרת ברכות השחר הם מן החלקים הגמישים ביותר בתפילה, ודומה שבעניין זה אין כתב יד אחד דומה למשנהו: יש הממעייטים בהם, ככתב היד שלפנינו,⁸³ ויש המרבים בהם.⁸⁴

ללא 'תנומה מעפעפי' (כבבלי) הן בחתימתה ('גומל חסדים טובים', ללא ההמשך כבבלי 'לעמו ישראל') הדומה לחתימה של הברכה בסידור רב סעדיה.

81 לא ברור אם פסקה זו נחשבת ברכה עצמאית או שהיא המשך לקודמתה. אלה שסברו כי היא ממשיכה את ברכת המצוות על לימוד התורה מוסיפים בראשה את ו' החיבור ('הערב נא'). כך בנוסח הדפוס של התלמוד (בבלי, ברכות יא ע"ב) וכך גורסים רש"י והתוספות (בבלי, ברכות מו ע"א, ד"ה 'כל הברכות'). לעומתם, בכתבי היד של התלמוד, בסידור רב עמרם גאון (לעיל, הערה 22, עמ' ג), בנוסח הרי"ף, בנוסח הרמב"ם ובספר אבודרהם (לעיל, הערה 76, עמ' מג-מד), הפסקה מופיעה כברכה עצמאית. ראו: 'שביב, 'ברכות התורה – מהות ונוסח', סיני, קח (תשנ"א), עמ' קסא, הערה 10.

82 נוסח ברכות התורה בכתבי יד מן הגניזה אינו יציב. והנה עוד כמה דוגמאות לנוסחים מגוונים: חתימת 'הערב נא' בכ"י T-S NS 121.7, הנמנה עם המחלקה הראשונה, היא על פי תהלים קיט, יב: 'ברוך אתה ה' למדני חקין'. החתימה של ברכה זו בכ"י T-S NS 152.7 היא: 'בא"י נותן התורה', ודומה שאין זו אלא השגרה לנוסח הברכה הבאה אחריה, שגם נוסחה שלה אינו רגיל: 'בא"י אמ"ה אשר בחר בנו מכל העמים ונותן[!] לנו את תורתו ברוך אתה ה' נותן התורה'. גם סדר הברכות שונה מהרגיל בכמה מכתבי היד. בכ"י T-S H 18.7, למשל, מובאת ברכת 'אשר בחר בנו... נותן התורה' לפני 'הערב נא'. ברכת המצוות אינה מובאת בכתב יד זה, אבל היות שהוא חסר בראשו, ייתכן שהיא מופיעה בו ראשונה.

83 ברכות התורה מופיעות בברכות השחר כבר בסידור רב עמרם, ושם ניתנים פרקי לימוד לפי ההוראה המובאת בתלמוד מפי ר' נתחום בן חנילאי: 'לעולם ישלש אדם שנותיו: שליש במקרא, שליש במשנה, שליש בתלמוד' (בבלי, עבודה זרה יט ע"ב; קידושין ל ע"א, בשם ר' יהושע בן חניניא). המערך המשולש הזה, שבא לידי ביטוי ברוב סידורי התפילה ומימיו של ר' יעקב בר אשר הוכפל לשני מערכים משולשים (טור, אורח חיים, סוף סימן מו), אינו מופיע פה.

84 ריבוי הפנים בחלק זה של התפילה בא לידי ביטוי גם בסידורים נדפסים. ראו: א' ברלינר, כתבים נבחרים, א, ירושלים תש"ה, עמ' 23-24. כדוגמה לכתב יד המכיל פרקי לימוד רבים יובא כ"י סנט פטסבורג Ebp I 145 (אוסף פירקוביץ'), שבו מובאת אחרי ברכות התורה חטיבת לימוד מגוונת וארוכה למדי: פרשת קרבן התמיד (במדבר כח) כולל פסוקי קרבנות השבת; ברכת כהנים; לקט פסוקים; מזמור א בתהלים; בבלי, ברכות ב ע"א; משנה, פאה א, א; בבלי, שבת קכז ע"א ('אלו דברים...'); בבלי, ברכות לא ע"א ועוד ('אמר ר' זירא...'); בבלי, נידה עג ע"א ועוד ('תנא דבי אליהו'); משנה, ברכות א, ה ('מזכירין יציאת מצרים'); בבלי,

(ד) ברכת 'נשמה' המובאת כאן נראית כפרפרזה מקוצרת על הנוסח הבלבי, תוך ויתור על כמה מן האיכויות הפואטיות שלו. נוסחה של ברכה זו שונה בפרטים מטקסט לטקסט. לנוחות המעיינים נציג טבלה המשווה בין נוסח ברכת נשמה כפי שהוא מופיע בתלמוד ובכתב היד שבו עסקינו. לשם ההשוואה מובאת ברכת 'נשמה' גם על פי עוד שני כתבי יד:

סנט פטרבורג, פירקוביץ I Ebp. 135	T-S NS 152.7	אוקספורד MS Heb. g 2	בבלי ברכות ס ע"ב (נוסח הדפוס)
אלהי נשמה שנפחת בי טהורה היא אתה יצרתה אתה בראתה אתה נתתה בי אתה משמרה בקרבי אתה עתיד ליטלה ממני אתה עתיד להחזירה בקרבי לעתיד לבוא כל זמן שהנשמה בקרבי מודה אני אלהי ואלהי אבותי אתה המחזיר נשמות לפגרים מתים	אלהי הנשמה הטהורה שנתתה בי אתה יצרתה ואתה בראתה ואתה עתיד ליטלה ממני ואתה עתיד להחזירה לי כל זמן שהנשמה בקרבי מודה אני לפניך רבון כל העולמים אדון[?] כל הנשמות ברוך אתה יי מחזיר נשמות לפגרים מתים	[א]להי הנשמה אשר נתתה בי אתה יצרתה ואתה נפחתה בי ואתה עתיד ליטלה ממני ואתה עתיד להחזירה לי כל זמן שהנשמה בקרבי מודה אני לפניך י' אלהי ברוך א' י' אל' מלהע' המחזיר נפשות לפגרים מתים.	אלהי, נשמה שנתת בי טהורה, אתה יצרתה בי, אתה נפחתה בי, ואתה משמרה בקרבי, ואתה עתיד ליטלה ממני ולהחזירה בי לעתיד לבוא, כל זמן שהנשמה בקרבי מודה אני לפניך ה' אלהי ואלהי אבותי רבון כל העולמים אדון כל הנשמות, ברוך אתה ה' המחזיר נשמות לפגרים מתים.

ברכות ס ע"א ועוד ('אמר רבי אלעזר'); והתחינה: 'ברוך אלהינו שבראנו לכבודו והבדילנו מן התועים למען לא ניגע לריק ולא נלד לבהלה ונירש חקיך ונזכה לתלמוד תורה ולמעשים טובים ולחיי העולם הבא'. קצרה היריעה מלנתח את הבחירה המעניינת של פסקות לימוד התורה בכתב היד הזה. אסתפק בהערה שפסקה החותמת את הרצף ('אמר ר' אלעזר'), שעניינה לומדי התורה ולימוד התורה עצמו, היא פסקה שמקובל לסיים בה קטעי לימוד. אחרי פסקות הלימוד מובא כאן וידוי בנוסח הקצר ואחריו נוסח הטבת חלום.

נראה ששלושת הנוסחים מן הגניזה הם וריאציות של נוסח הברכה בבבלי. לדוגמה, החתימה בכ"י אוקספורד ('המחזיר נפשות לפגרים מתים') נגזרת מן הנוסח בבבלי, שכן עניין הברכה הוא השבת הנשמה. כל אחד מכתבי היד משתמש במטבעות הלשון של הברכה באופן חופשי יחסית ובונה את הברכה תוך שימוש באבני הבניין שלה ויצירת מבנה תחבירי חדש. כך, לדוגמה, באחד מכתבי היד הופך הפרדיקט של המשפט הראשון 'טהורה' לתואר השם ('הנשמה הטהורה אשר נתת בי'), ובכתב יד אחר נאמר: 'אלהי נשמה טהורה שנתת בי אתה יצרת...' (T-S NS 271.52). כמו כן, בכמה מכתבי היד, כמו בנוסח הפנים שלפנינו, חסר ההמשך של המשפט: 'ואתה עתיד ליטלה ממני' – 'לעתיד לבוא', כמו בבבלי.⁸⁵

(ה) בברכות הפעולות, המופיעות כזכור רק בתלמוד הבבלי ולא במקורות ארץ ישראליים אמוראיים, יש כמה הבדלים מעניינים בין נוסח הגניזה לנוסחים הבבליים שראינו לעיל. חשוב לציין שבכמה וכמה כתבי יד מן הגניזה אין מובאות ברכות הפעולות.⁸⁶ נציין כמה עניינים הקשורים בברכות השחר הקצרות:

1. כתב היד אינו מציין את הפעולות שעל עשייתן נאמרות הברכות. קשה להסיק מכך אם הברכות נאמרו במנותק מן הפעולות או שהללו היו ידועות מספיק שלא היה צורך לציין.
2. בנוסף על ארבע ברכות ההיפוכים,⁸⁷ המובאות בבבלי, מובאת כאן ברכה חמישית – 'מגביה שפלים', ששכטר מנה אותה בין אחד עשר סימני ההיכר לארץ ישראליות של טקסט.⁸⁸

85 הסימט האסכטולוגית נעדרת מכתבי יד רבים וביניהם: T-S NS 157.15, T-S 8H 24.8, T-S H18.7. בכך אולי מרוכנת ההבנה האסכטולוגית של הברכה, ונראה שהמשפט נסוב על החזרת הנשמה עם בוקר יותר מאשר על תחיית המתים, ובכך תימוכין לתזה של פטוחובסקי שהוזכרה לעיל, הערה 43.

86 בנוסחים אחדים מובאות הברכות המבחינות ואחריהן תפילת 'לעולם יהא אדם'. כך, למשל, בכ"י T-S NS 271.32; T-S H18.7; T-S 6H.2; T-S 8H.10; T-S 8H.9.

87 כינתי את הברכות 'פוקח עיוורים', 'מלביש ערומים' בשם זה שכן הן דוברות על חסדו של האל להפוך מצבים שליליים לחיוביים.

88 A. Schechter, *Studies in Jewish Liturgy Based on a Unique Manuscript Entitled Seder Hibbur Berakot*, Philadelphia 1930, pp. 51–52. הוא לומד זאת מהימצאה בסידור רס"ג ובנוסחים איטלקיים (אשר מקובל להניח שהושפעו מנוסח ארץ ישראל הקדום), אך נעדרת מן התלמוד הבבלי, וכנראה משום כך הוסרה מסידור רב עמרם גאון. יש לזכור עם זאת שברכת 'מגביה שפלים' נמצאת גם בתשובת רב נטרונאי גאון ובספר הלכות גדולות. בנוסחים אחדים מתקופת הגאונים הוחלפה ברכת 'מתירי אסורים' בברכת 'מגביה שפלים'. נראה שלגאונים היה חשוב לשמור על מסגרת מרובעת של ברכות ההיפוכים, ואילו את בעלי הנוסחים הארץ ישראליים לא הטריד הדבר. על אודות גלגוליה המרתקים של ברכה זו, שרווחה ברבים מנוסחי החטיבה של ברכות השחר עד שנעלמה, ראו: מ' חלמיש, הקבלה בתפילה בהלכה ובמנהג, רמת גן תש"ס, עמ' 464–473.

ברכה זו מופיעה בעוד כמה וכמה כתבי יד מן הגניזה.⁸⁹ במקצת כתבי היד נוספו ברכות אחרות.⁹⁰

3. הלשון של כמה מן הברכות שונה לעומת הנוסח בבבלי: 'עוטף ישראל בתפארה'⁹¹ ו'הנותן לשכוי בינה' ללא המשך הברכה כבבלי.⁹²

89 ביניהם: T-S NS H 18.19; T-S NS H 18.22; כ"י T-S 8 H 10 (כאן הברכה נוספה בשוליים); וכן: T-S 8 H 24.6; T-S NS 152.4; T-S NS 243.161

90 הברכות 'מעורר ישינים' ו'מקיץ רדומים' נוספו אחרי 'פוקח עיוורים' בכ"י T-S NS 229.6. ברכות אלה רגילות בנוסחי ברכות השחר כמנהג רומניה (ד' גולדשמידט, מחקרי תפילה ופיוט, ירושלים תשל"ט, עמ' 125), כמנהג בני רומי (סדר חבור ברכות [לעיל, הערה 88], עמ' 88; גולדשמידט, שם, עמ' 155, הערה 5) וכמנהג קהילות יוון (שם, עמ' 238). ראו גם: חלמיש (לעיל, הערה 88), עמ' 438. כמו כן, נוספו בכתב יד זה הברכות 'מפתח שמע חרשים' ו'מרנין אלמים'.

91 הנוסח 'עוטף ישראל בתפארה' מופיע גם בסידור רס"ג (לעיל, הערה 3), עמ' פט, על ההתעטפות ב'כסות שאין בה ציצית', ולא על פריסת הסודר כבבלי. וידר (לעיל, הערה 31), עמ' 617, ניסח תופעה ליטורגית זו המשתקפת בסידורו של רס"ג במילים: 'מתן תוכן חדש עדיף מביטול'. לדבריו, רס"ג הציל את הברכה, שנאמרה באופן מקורי על פעולה שאולי כבר לא נהגה, בכך שהסב אותה, תוך שינוי קל, לפעולה אחרת. וראו: א' ארליך, 'כל עצמותי תאמרנה': השפה הלא מילולית של התפילה, ירושלים תשנ"ט, עמ' 143-146; צ' גרונו, 'ברכה שנשתקעה שבה ונתברכה', בר אילן, יד-טו (תשל"ד), עמ' 94-97. לשון זו נמצאת גם בכתבי היד הבאים: T-S NS 157.15; T-S 8 H.9; T-S NS 150.9; T-S H 18.19; T-S H 18.22; T-S H 18.7; T-S 8 H 9.7; T-S NS 110.166; T-S 18 H.7; בכתב יד הנידון כאן הנוסח הוא: 'עוטף ישראל בגבורה'. נראה שזו שגיאת העתקה מחמת הדומות לברכת 'אוזר ישראל בגבורה'. במקצת כתבי היד מובאת הברכה כבבלי 'עוטר ישראל בתפארה', למשל בכ"י T-S NS 110.42.

92 ברכת 'הנותן לשכוי בינה' מופיעה בנוסחים רבים מן הגניזה בנוסח המקוצר שלה, כלומר ללא 'להבחין בין יום ובין לילה' (ראו לעיל; וראו: וידר [לעיל, הערה 31], עמ' 202, הערה 18). בחמישה מתוך שמונת כתבי היד שמביא גרונו (לעיל, הערה 32), עמ' 74-78, מובא הנוסח הגזר של הברכה. גרונו בחן את המקום המיוחד של ברכה זו, שלעתים ניתקת משאר ברכות הפעולות ומובאת בסוף סדרת ברכות השחר, בסמיכות לברכות המבחינות, והעלה סברה שסדר הברכות משקף מעין פשרה בין שיטת אשכנז (שבה קדמו הברכות המבחינות לברכות הפעולות) לבין שיטת ספרד (שבה קדמו ברכות הפעולות לברכות המבחינות). כאן מובאות הברכות המבחינות בסוף הרשימה כבספרד, אך אחרי 'הנותן לשכוי' כבאשכנז (שם, עמ' 71). קשה לקבל את ההסבר הזה, שכן עולה ממנו שנעשתה פשרה מודעת בין נוסחי אשכנז וספרד, דבר שאינו סביר ביותר, בוודאי לא בתקופה זו. בכתב היד שלפנינו נכתבה המילה 'שכוי' באות סמ"ך. 'שכוי' מצוי גם בכ"י T-S NS 152.4 (ראו: שרביט, ניקוד [לעיל, הערה 32], עמ' 505). לדבריו של שרביט, הנוסחים שבדק נכתבו ברישול ובכמה מהם ניכר 'שהם תרגילי העתקה של גערים או סופרים מתחילים' (שם, עמ' 502), לדידו, יש בכך יתרון, שכן הכתיבה המרושלת חושפת מבלי משים את הרגילי ההגייה של המעתיקים. חילופי שי"ן שמאלית וסמ"ך רגילים בספרות זו. ראו לעיל, בתפילה המצוטטת מן הירושלמי, שבה נאמר 'סכר' בהוראת 'שכר'. בכתב יד אחר נכתב כאן 'סכבי' (Or. 55570, f. 7). בהקשר זה נציין הערה נוספת של שרביט לגבי מסורות הגייה כפי שהן עולות מנוסחים מן הגניזה. בכ"י T-S NS 122.123 נכתב: 'שעשה לי כל שרכי'. נראה שבכתב יד זה באה לידי ביטוי הגיית הצד"י, ששמאיבדה את נחצייתה נהגתה כשי"ן שמאלית (שם, עמ' 504, הערה 8).

4. ברכות המצוות על הטלית והתפילין ועל נטילת ידיים, המצויות בגוף החטיבה בבבלי, נעדרות מן החטיבה דנן.⁹³
5. לעומת נוסחי הגניזה מן המחלקה השנייה, שבהם מובאת ברכה מבחינה ארוכה הדוברת בלשון שלילה וחיוב, נזכרות כאן ארבע ברכות מבחינות נפרדות, הדוברות בלשון שלילה בלבד, כבספרות חז"ל. הברכה על הבור נמצאת לצדה של הברכה על העבד, בלשון האופיינית ללשון כתבי היד מן הגניזה, המרבים להשתמש בפועל מן השורש שי"ם (לעומת השורש עש"ה הבבלי) בגוף שני, עם כינוי חבור בגוף ראשון יחיד ('אשר לא שמתני'), בדומה ללשון בסידור רב סעדיה ובכתב יד טורין.⁹⁴ כבר עמדתי לעיל על המשמעות הריגושית של פנייה לאל בגוף שני לעומת דיבור על פועלו בשפה משולבת של דיבור ישיר ועקיף ('ברוך אתה ה' שלא עשני').⁹⁵
6. הופעת הברכה על העבד יש בה כדי לרמז על השפעה בבליית, שכן ברכה זו אינה מצויה בתוספתא או בתלמוד הירושלמי (גם אם אחת מצלעותיה של הברכה המבחינה המורכבת במחלקה השנייה היא 'אשר בראת אותי... חופשי ולא עבד'). לעומת זאת, הופעת הברכה על הבור, או שמא נאמר אי השמטתה, היא קו ארץ ישראלי אופייני למדי.⁹⁶ ברבים מכתבי היד השתמרה ההצדקה לאמירת הברכה על

93 במקצת כתבי היד מובאת הברכה על הציצית אחרי 'הנותן לשכוי' ולפני הברכות המבחינות, למשל בכ" T-S H18.7.

94 להלן נוסח ברכות השחר מכתב יד טורין, המכונה סדר חיבור ברכות, המשקף את נוסח בני רומי: 'באהאמ"ה המתיר אסורים, מעורר ישינים, מקיץ רדומים, משיח אלמים, פוקח עורים, זוקף כפופים, מגביה שפלים, המלביש ערומים, הנותן לשכוי בינה להבחין בין יום ובין לילה, המכין מצעדי גבר, רוקע הארץ על המים, האוזר ישראל בגבורה, שעשיתה בי[!] כל צרכי, שלא עשיתני גוי (עובד ע"ז) כגויי הארצות, מל ולא ערל, שלא עשיתני עבד לבריות, שלא עשיתני אשה, שלא עשיתני בהמה' (חיבור ברכות [לעיל, הערה 88], עמ' 88–89). לא ברור אם יש כאן ברכה מבחינה מורכבת או ברכות מבחינות קצרות. מכל מקום, בניגוד לכתב היד שלפנינו, הפועל הוא עש"ה בגוף שני.

95 סדרן של הברכות ('אשר לא שמתני גוי / עבד / אשה / בור') דומה לסדר בתוספתא הנדפסת ובכתב יד ערפורט.

96 גרונר (לעיל, הערה 91), עמ' 4, טוען שהברכה לא הייתה ידועה במרחב הבבלי. ואכן בסידור רב עמרם גאון (לעיל, הערה 22), עמ' ה, היא מוזכרת תוך התנגדות אליה: 'מאן דמברך שלא עשני בור לא עביד כהלכתא'. לדעת גרונר היא בצבצה עד שנעלמה בנוסחים המושפעים ממסורת ארץ ישראל. ראו גם: ויזר (לעיל, הערה 31), עמ' 212–214; חלמיש (לעיל הערה 88), עמ' 440–441. נוסח מרובע אחר מצוי בפרקי דרבנו הקדוש ('י' איזנשטיין, אוצר המדרשים, ניו יורק תרע"ה, עמ' תקי). הברכה על הבור מצויה בין היתר גם בכתבי היד הבאים: T-S NS; T-S 8H.10; T-S H8.7; T-S 5557O f.7; London, British Library 110.166.

הבור ('שאינ הבור ירא חטא') כבתוספתא ובתלמוד הירושלמי, ואילו בשאר הברכות המבחינות הושמטה ההצדקה לאמירתן.⁹⁷

7. על ברכת 'אשר עשה לי כל צרכי' נוספה כאן הברכה בניסוח שלילי: 'שלא חסר מצרכי כלום'.⁹⁸ ייתכן שהיא בנויה כפרפרזה על ברכת 'לא חסר מעולמו כלום'.⁹⁹ ברכה זו ממוקמת בסוף גוף ברכות השחר הקצרות, הרחק מן המקום שהיא רגילה בו (מקום התפוס, כביכול, בברכה החיובית). נראה כי לשון השלילה שלה היא שהביאה אותה לאזור הברכות המבחינות.¹⁰⁰

כדי להדגים את מידת המורכבות והגיוון בחומר שבו עסקינו, יובא כאן נוסח המשקף הכלאה אחרת בין שתי המחלקות הראשונות שנידונו כאן, דהיינו נוסח בבל ותפילת בני ארץ ישראל:

בא"י אמ"ה מלביש ערומים
 בא"י אמ"ה המכין מצעדי [...] ...
 בא"י אמ"ה רוקע הארץ על המים
 בא"י אמ"ה שעשית לי כל צרכי
 בא"י אמ"ה אוזר ישראל בגבורה
 בא"י אמ"ה עוטר ישראל בתפארה
 בא"י אמ"ה הנותן לשכוי בינה להבחין[?] בין יום ובין לילה

97 הדבר מעלה את האפשרות שבעלי הנוסחים הללו היו מודעים להתנגדויות לברכה על הבור ולבעייתיות שבה (שהרי האל לא עושה את האדם בור וזו בחירתו האישית של הפרט), ולכן הוסיפו את ההסבר, למטרות אפולוגטיות או פולמוסיות. אף ייתכן שההצדקה השתמרה כמעין קדימון לתפילת 'לעולם יהא אדם', הקושרת את היות אדם בר אוריין להיותו ירא שמים. ראוי לציין שבנוסחים מן המחלקה השנייה נעדרת צלע ברכה העוסקת בבור. מבחינה תוכנית, הבקשה להיות בין אלה ש'חלקם בתורתך' מקבילה להודיה של המתפלל על שאינו בור, אך אין דומה ברכת הודיה, המתייחסת לעבר על דרך השלילה, לבקשה הנאמרת בלשון חיוב ומופנית לעתיד כדרך בקשות. החיבור בין האורייונות ותלמוד התורה ובין יראת שמים מודגש בנוסח הברכה שבבבלי: 'יהי רצון... שתרגילני בתורתך ודבקני במצותיך' (ברכות ס ע"ב), הנעדר מברכת 'מעביר שינה' בנוסח זה.

98 הנוסח השלילי של הברכה מובא גם בתשובות רב נטרונאי גאון (לעיל, הערה 22), עמ' 109: 'שלא חסר מצרכי כלום'; בסדר רב עמרם גאון (לעיל, הערה 22), עמ' ב; בספר האשכול לר' אברהם בר' יצחק מנרבונא, מהדורת אלבק, ירושלים תרצ"ה-תרצ"ח, עמ' 10: 'שלא חסר מכל צרכי'.

99 בבלי ראש, השנה יא ע"א, או 'שלא חסר בעולמו כלום' (ברכות מז ע"ב), הנאמרת בראיית אילנות בבלובם.

100 סידורים רבים בנוסח ספרד, צפון אפריקה, פרובנס ורומניה מביאים את שני הנוסחים, החיובי והשלילי, ובמקרים רבים הם מובאים בזה אחר זה (ראו: חלמיש [לעיל, הערה 88], עמ' 443-444).

בא"י אמ"ה שעשיתני ישראל ולא גוי
 בא"י אמ"ה שעשיתני מל ולא ערל
 בא"י אמ"ה שעשיתני איש ולא אישה
 בא"י אמ"ה שלא עשיתני עבד¹⁰¹

בכתב יד זה מובאות ברכות הפעולות ה'בבליות' במתכונת מלאה ואחריהן הברכות המבחינות. אלה מובאות, שלא כבכתבי היד מן המחלקה השנייה, כברכות נפרדות בעלות מתכונת מרובעת. שלוש מהן בנויות במתכונת בינארית: הן כוללות לשון חיוב ושיליה (אם כי בסדר שונה מעט מן הנוסחים של המחלקה השנייה) ופנייה בלשון נוכח. גם כאן ניכר אפוא נוסח כלאיים אבל בעל מרכיבים שונים מאלה שמשקף כתב יד MS Heb. g 2, המעיד על הגמישות היחסית בנוסחי הברכות הללו.

(ו) תפילת 'לעולם יהא אדם' חותמת את החטיבה ומובאת בשינויים אחדים מן הנוסחים המוכרים ומן הנוסח המופיע בסדר אליהו רבה (פרשה יט, מהדורת איש שלום, עמ' 118).

הקווים המאפיינים שהובאו כאן מלמדים על מורכבותה של החלוקה לנוסח בבלי ולנוסח ארץ ישראלי בכל הקשור לחטיבת ברכות השחר. בכתב יד MS Heb. g 2 באות ברכות הפעולות ה'בבליות', אך יש בו גם מרכיבים ארץ ישראליים מובהקים כבנוסחי המחלקה השנייה המרוכזים בפסקאות 1-3, בתוך ברכה הדומה לברכת 'המעביר שינה'; גם בפסקאות אחרות ניכרים קווי ייחוד של נוסחי מחלקה זו. עם זאת, שאר החומר בחטיבה שלפנינו, ובכלל זה ברכות הפעולות (אם כי בשינויים האופייניים לטקסטים מן הגניזה), ברכת 'נשמה', תפילת 'לעולם יהא אדם' ופסוקי הקרבנות דומה למדי לנוסחים הבבליים.

כתב היד הנדון, המכונה כאמור 'סידור ארץ ישראל', מציג נוסח כלאיים של ברכות השחר. צעדיו של הנוסח הבבלי, שהלך וכבש את עולם התפילה היהודית, נשמעים בו היטב. עם זאת, אין מדובר באימוץ גורף וכוללני של נוסח בני בבל, ובכתב יד זה ובאחרים כיוצא בו, שהם ארץ ישראליים בעיקרם, ניכרת שאילה חלקית היוצרת נרטיב ליטורגי אלטרנטיבי.¹⁰² בין המרכיבים הארץ ישראליים נציין פנייה בלשון נוכח בברכות

101 T-S NS 110.42. נוסח דומה מופיע בכ"י סנט פטרבורג, אוסף פירקוביץ הראשון, Ebp. 135.

102 השינויים מעוררים את השאלה, שתיאלץ להישאר ללא מענה לפי שעה, האם האלמנטים הבבליים המופיעים בסידור זה נובעים מכך שהוא משקף ענף נוסח ארץ ישראלי אחר, או שמדובר בשאילה ממקורות בבליים תוך שינוי הברכות ועדכון.

המבחינות, העדפת הפועל מן השורש שי"ם על פני השורש עש"ה, אי הקפדה על המתכונת המשולשת של ברכות אלה, והופעתן בלשון חיוב ושליה כאחד. ייתכן שבני ארץ ישראל הידועים בנכונותם היחסית לגמישות ליטורגית ניכסו לעצמם ברכות שהכירו מן הנוסח של בני בבל היושבים בעירם, פֶּסְטָאט. וכבר הזכרנו את הזיקה שבין נוסח הברכות בכתב יד זה לבין נוסח ברכות השחר בסידורו של רב סעדיה, המשקף אף הוא, ככל הנראה, את נקודת המפגש של נוסח בבל עם נוסח בני ארץ ישראל כפי שנהג בקהילת פֶּסְטָאט.¹⁰³ קווי התפר בין שני הנוסחים שחוברו יחדיו ברורים ובולטים. לפי השערה זו, שאין בידי להוכיחה, נוסף לתשתית הארץ ישראלית של החטיבה חומר בבלי כה רב עד כי החדשים מקרוב באו הפכו לבעלי הבית.

ג. סיכום

ריבוי התכנים בברכות השחר מן הגניזה, על שלוש מחלקותיהן, וריבוי הפנים גם בתוך מחלקה ומחלקה, מעידים על כך שהנוסח לא הגיע לכלל האחדה מלאה (וכאמור, במידה ידועה, כך הוא המצב עד ימינו). הדבר נבע, במידה רבה, מכך שעד תקופה מאוחרת היו הברכות הללו שייכות לתחום תפילת הפרט, ובאו לענות הן על צרכים פסיכולוגיים של המתפללים והן על צרכים רוחניים שלהם.¹⁰⁴

עם זאת, קשה לראות בנוסחים של ברכות השחר מן הגניזה אנדרלמוסיה חסרת קווים מנחים, כפי שנטען בעבר.¹⁰⁵ אדרבה, הקווים המנחים של כל אחת מן החטיבות מוצקים למדי. השינויים הם על פי רוב בפרטים בלבד (בפסקאות הלימוד, בנוסחאות של כל ברכה וברכה, במרכיבי האיברים בכל אחת מן הפסקאות ובסדרם, ובעניינים מקומיים דומים), וברוב המקרים דומה שאין הם אלא וריאציות על אותם נושאים.

נסכם את התפתחות הנוסחים: באופן יסודי מדובר בשני נוסחים השונים זה מזה במובהק, שהלכו ושוכללו והורחבו. ברכות הפעולות מן הבבלי היו בבחינת ליבה, שסביבה נוספו יחידות ליטורגיות אחדות ויצרו את הנוסחים של המחלקה הראשונה. התחינה מן

103 כאן ראוי להזכיר את 'צלוחא' שפרסם הברמן, המובאת משמו של רב סעדיה, שנמצאה בכ"י מוסאיוף 130, ונועדה להיאמר עם שחר. היא מכילה שני פיוטים ותפילות הבאות בלשון פרוזה בשם ובמלכות. ראו: א"מ הברמן, "צלוחא" של רב סעדיה גאון, סיני, עח (תשל"ח), עמ' קצג-קצו.

104 עם זאת, יש להזכיר שגם בתפילות אחרות שאינן שייכות לתפילות הפרט ניכר גיוון רב, למשל עמידת השבת (פליישר [לעיל, הערה 30], עמ' 19-78).

105 ראו לעיל, הערה 29.

הירושלמי שימשה תשתית לנוסחים שהרחיבו את חלקיה והאריכו בהם, כמו הנוסחים של המחלקה השנייה. במקרים אחדים התקרבו נוסחיהן של שתי המחלקות זה לזה בדרכים מגוונות (כאלה הן הברכות במסכת דרך ארץ, נוסח ברכות השחר בכתב יד טורין המשקף את נוסח בני רומי, וכתבי היד של המחלקה השלישית). האם הבסיס של הטקסטים האלה היה נוסח ארץ ישראל או הנוסח הבבלי? הדבר אינו מחוור די צרכו. בכל מקרה, בסופו של דבר בלע הנוסח הבבלי, כמעט ללא שיוך, את הנוסח הארץ ישראלי והוא זה שנקבע בסידורים.¹⁰⁶ נציג את הדברים ברישום הבא, המתאר את התפתחות הנוסחאות העיקריות של ברכות השחר:

דווקא חזרה על נושאים ועל תמות הבאים לידי ביטוי בנוסחים שונים ובסגנונות נפרדים יש בה כדי להעיד על כך שברכות השחר אכן באו לענות על צורך נפשי של המתפלל בעת ההתעוררות והפרדה מעולם השינה. הן כיוונו ליצוק באדם המשכים משנתו מערך נפשי של חסידות ולטעת בו הלך מחשבה ראוי. נציין כמה תמות מרכזיות בברכות השחר בגניזת קהיר:

- (א) **אישוש הזהות העצמית הראויה:** כך בברכות המבחינות ('שלא עשני..', 'שלא שמתני..'), על נוסחאותיהן השונות, הבאות בשלוש המחלקות.
- (ב) **מוטיבים של בריאה ולידה מחדש:** כאלה הן ברכות הפעולות המובאות בנוסחים

106 אפיונים אחדים של נוסח ארץ ישראל של ברכות השחר, ובעיקר הברכה המבחינה המורכבת, נשמרו בסידורים איטלקיים (כך בסדר חיבור ברכות המבוסס על כתב יד טורין שהוזכר לעיל, הערה 94).

הבבליים (מחלקה א) ובאלה המושפעים מהם (מחלקה ג), וכן בברכה על בריאת האדם הראשון בנוסחי מחלקה ב.

(ג) **בקשות אסכטולוגיות לגאולה ולבניין ירושלים:** כיוון זה מודגש למדי בכתבי היד של מחלקות ב-ג, שבהן מובאת בקשה לבניין ירושלים כברכה במטבע הברכה הליטורגית. הופעת ברכה על בניין ירושלים אינה מפתיעה ונמצאת ברוב סדרי הברכות (היינו תפילת העמידה, ברכות ההפטרה, ברכת חתנים וברכת המזון). על כן בולט היעדרה הגמור מן הנוסחים הבבליים!

(ד) **הדגשת חשיבות תלמוד התורה וקיום חיים של מצוות:** בכתבי היד של מחלקות א-ג מובאות כאן ברכות התורה ואילו בכתבי היד של מחלקה ב מובאות (בעקבות הירושלמי), כתחינה, בשני מקומות הבקשה להיות בני תורה.¹⁰⁷

(ה) **בקשת סעד והגנה בראשיתו של יום:** לשונות אפוטרופאיים של בקשה ושמירה והגנה מופיעים בכתבי היד של כל המחלקות. האופי האלסטי שלהן (לדוגמה: 'הצילני מ... רע/ה/ים', או 'תן לי... טוב/ה/ים') מקל על ריבויין וגיוון.¹⁰⁸ כמו כן, יש להזכיר בהקשר

107 'הט לבי לתורתך ותורתך תהא שיחתי' (פסקה 1); 'כן יהי רצון... שתתן חלקנו בתורתך ועום עושה רצונך' (פסקה 5).

108 כדוגמה לעניין זה טובא כאן תחינה ארוכה במיוחד לשמירה ולהצלה, המכילה בחובה את תכניהן ולשונותיהן של כמה תחינות המצויות בספרות חז"ל, תוך שהיא מאריכה ומפתחת אותן. נציג זה מול זה שני כתבי יד של התחינה:

T-S NS 152.129	ENA 2174.5
[...] ומכל מעשים רעים ומכל דבר רע והולכני קוממיות לארצי (על פי ויקרא כו, יג) והדריכני בדרכי ישרים שאתה חפץ בהם והשיאני שם טוב בעמי ובעירי ובעדתי וקיים לנו פרנסי (האות נ' נוספה מעל המילה) דורנו והפר עצת אויבנו רפאנו מכל חולי ומכל מכאוב ורפה חולי עמך בית ישראל לחיים ונקני מכל אשמה ועון וכלה דבר ממני ומבני בריתך ועצור מגפה מנחלתך	[...] ושערי חיים ושערי שלום ובניני בנין טוב ורחקני מכל אשר תשנא וקרבני לכל אשר תאהב ובשרני בשורות טובות ושמור צעדי בצאתי ובבואי והגן בעדי והכנס לי לפני משורת הדין ויכבשו רחמיך את כעסך מעלינו ויתגוללו רחמיך עלי והושיעני מכל צרה כי אתה אבינו הבינני לזקנה עטרני שבה ואל תבישני משברי ואל תכלימני מבקשתך ואל יעלונני אלהים זולתיך הט אזנך ושמע תפילתי רחמי מן העברה ומכל מעשים רעים ומכל דבר רע והולכני קוממיות לארצי (על פי ויקרא כו, יג) והדריכני בדרכי ישרים שאתה חפץ בהם והשיאני שם טוב בעמי ובעירי ובעדתי וקיים לנו י' אלהינו מפרנסי דורינו והפר עצת אויבנו ורפאני מחלי ומכל חולי ורפא חולי עמך ישראל ונקני מכל ...

זה את נוסח הטבת חלום המופיע בנוסחים של המחלקה השנייה, כטקסט הנאמר באופן סדיר במסגרת חטיבה זו (ולעניין זה אני מקווה להידרש בפירוט בעתיד). בטרם היציאה מרשות הפרט ומן הבית המוגן אל הספֵרה הציבורית מבקשים המתפללים הגנה וסעד בתחינות, שקצתן מזכירות את תפילת הדרך הן בצורתן הן בתכליתן.

(ו) **לשונות ויודי וממדים פניטטיביים**: כבר בתחינה בירושלמי נאמר במפורש: 'רבוני, חטאתי לפניך, וכתבי היד המאוחרים יותר המשקפים את נוסח ארץ ישראל מרבים בלשונות מעין אלה. גם בסידור רס"ג, שעל הקרבה שלו אליהם עמדנו לעיל, יש לשון

T-S NS 152.129	ENA 2174.5
וחוסה וחמול עלי ואל תשחיתני אב הרחמן מלא רחמים רבים אל תעזבני שאחטא לפניך ותן לי אריכות ימים ושנות חיים ושבעיני חיים טובים וחיים ארוכים וחיים של שלום וחיים של טובה וחיים של פרנסה וחיים שאין בהם חטא וחיים שאין בהם בושה וכלימה וחיים שאין בהם יסורים וחיים שיש בהם חילוץ עצמות וחיים שיש בהם ובטח[?] ושאנו וחיים שיש בהם קורת רוח בעולם הזה ולעולם הבא תצילני אלוהי מאדם רע ומיצר רע ומשכן רע מלשון רע ומפגע (האות מ' כתובה מעל השורה) רע משטן רע מיום רע מאשה רעה משנה רעה מרוח רעה משלטון רע מעת רעה משמועה רעה מדרך רעה מזעף הים(?) מעזי פנים מעזות פנים מאדם עקש ומחבר טיפש מדין קשה ומבעל דין קשה בין בני ברית ובין שאינן בני ברית למען שמך יי תחיני בצדקתך תוציא מצרה נפשי ובחסדך תצמיט אויבי והאבדת כל צוררי נפשי כי אני עבדך (תהלים קמו, יב) תפילת פי תאזין ותשמע תחננני שיח שפתי תקבל ברחמים כי אתה הוא מקשיב לכל תפילה ושומע כל שיחה ומאזין לכל תחינה ואתה עושה כל צרכי בריה בפי אדבר ואתה תשמע ובלשוני אהגה ואתה תקשיב ובשפתי אשיחה ואתה תעשה [...]זכרה לי אלוהי לטובה ופקדני בישועה וברחמים ותבוא לפניך תפילה [...]	

לפנינו שני כתבי יד שבכל אחד מהם בא חלק של תחינה ארוכה למדי המציגה בפרפרזה ובהרחבה את התחינה שבברכת 'המעביר שינה' ואת תחינתו של רבי יהודה הנשיא (בבלי, ברכות טז ע"ב), תוך שימוש בתפילתו של רב (שם) ובתפילת מר בריה דרבינא (שם יז ע"א). אמנם אין עדות לכך שתחינה זו שייכת לברכות השחר, אבל הדמיון הטיפולוגי והלשוני שלה לתחינות הנאמרות במסגרת ברכות השחר מעלה אפשרות זו לדרגת סבירות (שני כתבי היד רשומים גם במילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית במסגרת ברכות השחר).

וידוי במסגרת ברכות השחר.¹⁰⁹ מה לאלה ולהוויית הבוקר? האם משתקפת בשפה ליטורגית זו תחושת אשמה אנושית אינהרנטית, או שמא יש ביקיצה מן השינה עצמה היבטים המעוררים רגש אשמה (לדוגמה, חלומות רעים)? באופן מפתיע, צצה לשון פניטיבית גם בנוסחים הרחוקים מזה שלפנינו בזמן ובמקום.¹¹⁰

כל אלה כוחם להעיד על תפקידה של חטיבת התפילה הזאת במסגרת היום הליטורגי של היהודי. ברכות אלה נועדו להיאמר ברשות הפרט ויש בהן תרבות מעניינת של בקשות אישיות ופרטיות מחד גיסא ותחינות בעלות אופי לאומי וציבורי מאידך גיסא. השילוב בין האישי לציבורי בא לידי ביטוי בשימוש בלשון יחיד (הנדירה, כידוע, בתפילות ישראל) ובלשון רבים גם יחד, ורבים החילופים בעניין זה הן בתוך כתבי היד (לעתים אף באותה פסקה) הן ביניהם.¹¹¹

כדי לשרטט את התמונה המלאה של ברכות השחר בספרות הגניזה יש לעמול ולהגיע לכל נוסחיה של חטיבה זו, כפי שהיא מופיעה בעלי הגניזה, לתארכם ולערוך מהדורה מלאה המשווה ביניהם. משימה זו חורגת מעבר ליריעה שמאמר זה מבקש לפרוס. עם זאת, תקוותנו שיש בדברים משום חלון שבעדו ניתן להשקיף על העושר, ריבוי הפנים והרבגוניות של נוסחי ברכות השחר כפי שבאו לידי ביטוי בטקסטים שנמצאו בגניזה הקהירית ולהכניס בהם מידה של סדר.¹¹²

109 א' ויזל, 'נוסח מורחב של ברכת נשמה', המעין מ, ב (תש"ס), עמ' 33–34. שימוש בלשון פניטיבית בולט ב'צלותא' המיוחסת לרס"ג שפרסם הברמן (לעיל, הערה 103). הנה הסיים של הפיוט השני בה:

אתה תמלוך לעדי עד

ואני תשיביני לבית מועד

אתה צדיק על כל הבא עלי

ואני חטאתי ועויתי ופשעתי וסרתי ממצותיך הטובים

ולא שוה לי ואתה צדיק על כל הבא עלי

כי אמת עשית ואני הרשעתי (שם, עמ' קצו).

110 כך בשלושה כתבי יד של סידור 'עץ חיים' האנגלי מימי הביניים ובהם נוסח ארוך של וידוי (ויזל, שם, עמ' 32–33).

111 אף שלשון הריבוי בברכות חל על פי רוב גם על ברכות הנאמרות בפי היחיד, יש בתפילות שאינן שייכות לעולם בית הכנסת חילוף בין יחיד לרבים. לדוגמה, חילוף לשון היחיד בברכת 'המעביר שינה' הבבלית ללשון רבים בסידורים, או המרת לשון הרבים בתפילת רבי ללשון יחיד. ראו: גינצבורג (לעיל, הערה 16), עמ' 227; היינמן (לעיל, הערה 17), עמ' 118–120.

112 כאן נוכל להעיר שסידורים ונוסחי תפילה רבים של היהדות הלא אורתודוקסית כוללים נוסחים מן הגניזה הקהירית ונוסחי תפילה אחרים שנשתקעו. עורכי הסידורים האלה רואים בשימוש בנוסחים גנוזים אלה משום דיבוב שפתי ישנים וגאולה של מכמני חכמה, אמונה ודעת של עמנו, אשר אבדו לו במהלך הדורות.

לאור מה שעלה בדיון ובשולי הדברים, אבקש לדון בקצרה במחקר נוסחים ליטורגיים מן הגניזה. על אף שוליותה של חטיבת ברכות השחר במסגרת התפילה (ואולי דווקא בשלה), אולי נוכל ללמוד דבר מממצאינו על הדרכים שבהן עלינו לגשת לעיסוק בחומר ליטורגי מן הגניזה.

משנתגלתה הגניזה הקהירית, הוקסמו החוקרים משפע הנוסחאות החדשות שנמצאו בה. רבים חשו שבגניזה הקהירית טמון המפתח להבנת נוסח ארץ ישראל האבוד והעלום. הזיהוי גניזה = נוסח ארץ ישראל הייתה בו מידה של רומנטיקה וביטוי של משאלת לב, אך ללא ספק גם חוסר דיוק. בשלב מאוחר יותר הבינו החוקרים שהגניזה מכילה גם נוסחים בבליים ולמעשה רוב כתבי היד שנתגלו בה מייצגים את נוסח בבל. החוקרים נדרשו אפוא לנסות לזהות את כתבי היד השונים ולקבוע אם הם שייכים לנוסח בבל או לנוסח ארץ ישראל.¹¹³ בגישה זו, שהייתה בה מידה של התפכחות, יש יתרון, שכן היא מניחה שאין הגניזה משקפת מסורת אחת. בשלב זה של חקר נוסחי התפילה מן הגניזה קבעו חוקרים אחדים שאין להפריד הפרדה קטגורית חמורה בין שני הנוסחים.¹¹⁴ אחרים גרסו שבמקום בחינה של כתבי יד באופן אינטגשלי, יש לבדוק כל ברכה וברכה בפני עצמה ולעמוד על מוצאה, שכן יש כתבי יד 'שאינם מביאים נוסח "נקי" אחד, אלא שילוב של שתי נוסחאות'.¹¹⁵

במרכז הדיון בנוסחים ליטורגיים מן הגניזה עמדו עד כה שאלות פילולוגיות-היסטוריות. מתוך בדיקת נוסחי ברכות השחר בגניזה אני מבקשת להציע נדבך נוסף לדיון והוא בדיקה של כל נוסח באופן אינטגרלי ובחינת קוויו הנרטיביים, התאולוגיים והאידיאולוגיים, כמו גם הקווים הלשוניים והצורניים, ובעקבות בחינה זו לשאול מי הן הקהילות שזקקו לטקסטים הליטורגיים הללו. בחינה כזו תסייע לנו לשער דבר על הממדים הפנומנולוגיים של התפילה, על מערכת האמונות והדעות של בעל הנוסח ועל מקומה של התפילה המסוימת בחייו. בהצעה זו אין משום ויתור על בחינה פילולוגית-היסטורית, אם כי היא מבקשת לראותה כתחנה הראשונה בדיון ולא כמטרתו.

113 וידר (לעיל, הערה 31), עמ' 11–195.

114 פליישר (לעיל, הערה 30), עמ' 15.

115 'י' לוגר, 'נוסח התפילה בגניזה קהיר: בחינה מחודשת', דברי הקונגרס העולמי למדעי היהדות, ירושלים תשנ"ד, ג, עמ' 85. וראו: הנ"ל, תפילת העמידה לחול על פי הגניזה הקהירית, ירושלים תשס"א, עמ' 21–9. על נוסחי הכלאיים בחתימות של ברכות העמידה כתב פליישר: 'בקהילות אחדות נהגו חלק מן החתימות כמנהג ארץ ישראל וחלק מהן כמנהג בבל והמבוכה במחקר בנקודה הזו רבה'. הוא מוסיף שלדעת חוקרים בני ימינו אין להכריע בוודאות לגבי זהותן של רוב החתימות של ברכות העמידה (ע' פליישר, היוצרות בהתהוותם והתפתחותם, ירושלים תשמ"ד, עמ' 11).

הטקסט הגלוי לעינינו, חלקי ובלול ככל שיהיה, הוא נקודת המוצא של הבדיקה ולא מחוז חפצה. מטרה חשובה בחקר התפילה, שלא אחת אינה זוכה להדגשה שהיא ראויה לה, היא הלימוד מלשון התפילה על האנשים שנזקקו לה. לשם כך יש לדון בשאלות מגוונות וביניהן: כיצד נוצרו נוסחי התפילה, באיזה אופן הם מתמודדים עם שאלות אמוניות, אנושיות וקיומיות של המתפללים, כיצד הפעימו בהם משמעים ואילו מאוים וחרדות הם נושאים בחובם. כמו כן יש לנסות לשער מתוך נוסחי התפילה על הקשרים שבין הקהילות השונות. לעניין זה ולעניינים הקשורים בו אני מקווה, כאמור, להידרש במאמר המשך.

נספח

סינופסיס של נוסחי ברכות השחר המשקפים את נוסח ארץ ישראל (מחלקה ב)

ארבעה מכתבי היד המובאים בסינופסיס מפורסמים פה לראשונה, ואלו הם:

(א) ENA 1874.1-4. בכתב יד זה שישה דפים, הבאים ככל הנראה כקונטרס; הם נשמרו כמעט בשלמותם. בכל עמוד 10-15 שורות. יש בו ניקוד טברני חלקי ומספר מילים שתוקנו בין השורות. כתב יד זה נראה קדום יחסית ומתוארך למאות ה"א-ה"ב.¹ זהו כתב היד היחיד שבו באה חטיבת ברכות השחר בשלמותה והוא שימש נוסח הפנים לדיון בנוסחי מחלקה ב.

(ב) T-S NS 122.49. כתב יד זה מכיל שני דפים מחוברים, פגומים מעט בתחתיתם. בכל עמוד 14-16 שורות. דף אחד מכיל פסוקי קרבנות ובדף השני חלק מברכות השחר בנוסח הארץ ישראל ונוסח הטבת חלום. כאן הועתקו רק פסקות ברכות השחר. כתב היד מנוקד באופן חלקי ומובא פה ללא ניקוד.

(ג) Oxford MS Heb. f 100 f. 79. כתב היד הוא דף כפול (79-80) ובו 12-15 שורות; נשמר כמעט בשלמותו. אחד מדפיו מכיל כמה מברכות השחר הארץ ישראליות, והשני כולל שני טקסטים שונים משני צדי הדף: אוסף פסוקים מכאן, ופיוט מנוקד הנראה ככתוב בכתב אחר מכאן. כתב היד כתוב כתיבה מזרחית.

(ד) T-S NS 122.103. כתב היד הוא דף כפול שנשמר בשלמותו ויש בו 12-14 שורות לעמוד. פסקות מברכות השחר מובאות משני צדיו של העמוד. בעמוד השני באים מזמורים ששימשו כנראה לפסוקי דזמרה (תהלים לד, כג). הכתב מנוקד כמעט בשלמותו והפסוקים באים בו בטעמים. כאן הובא הטקסט ללא ניקוד.

1 כך העריך ד"ר ג'יי רובנר, מספריית כתבי היד של בית המדרש לרבנים בניו יורק, ועל כך תודתי.

ארבעת כתבי היד האחרים המובאים פה פורסמו בעבר ואלו הם:

(ה) אנטונין 993 (ראו הערה 34).

(ו) קימברידג' 3-3160.1 Add. (ראו הערה 33).

(ז) T-S Arabic 36.5 (ראו שם).

(ח) T-S NS 271.21 (ראו הערה 35).

T-S Arabic 36.5	Camb. Add. 3160.1-3	Antonin 993	ENA 1874.1-4	
אתה י'י [אל ההוד]יות ברוך [אתה י'י אלהינו] מלך העולם המתיר כבלי שינה המשמרני כאישון בת עין הפותח שערי מזרח המעלה עמוד השחר לכל המאיר לכל העולם בכבודו המעביר שינה מעיני ותנומה מעפעפי הצילני מכל דבר רע ואל תרגיל בלשוני רמיה ואל תצריכני לידי מתנת בשר ודם שמתנתו מעוטה וחרפתם מרובה הט לבי לתורתך תורתך תהיה מלאכתי רבון כל העולמים לא תוציא עלי גזירת מות לא בשנה הזאת ולא ביום הזה ואם גרמו לי עוונותי והוצאת עלי גזירת מות תהי מיתתי עם יציאת נפשי כפרה על כל עוונותי לעתיד לבא שאתה אלוה מחיה מתים מלפניך חיים ומרפא ככתוב חיים וחסד עשית עמדי ופקודתך שמרה רוחי (איוב י' יב) ברוך אתה י'י מחיה המתים		דבר עון ואל תרגל בלשוני רמייה ואל תצריכני אלהי לידי מתנת בשר ודם שמתנתם מועטה וחרפתם מרובה הט לבי לתורתך ותורתך תהא שיחתי. רבון כל העולמים לא תצא עלי גזרת מות לא ביום הזה ולא בשנה הזו ואם יתגרמו עונותי ויצאה עלי גזירת מות ביום הזה או בשנה הזאת תהא מיתתי עם יציאת נפשי כפרה על כל עוונותי לעתיד לבוא שאתה אלהי מחיה המתים ומלפניך חיים ומרפא ככת' חיים וחסד עשית עמדי ופקודתך שמרה רוחי (איוב י' יב) ברוך אתה י'י מחיה המתים	ברוך אתה י'י אלהינו ואל[הי אבותינו] המתיר כבלי שינה המשמר[ני] כאישון בת עין הפותח שערי מזרח המעלה עמוד השחר המ[איר] לכל העולם כולו בכבודו המעביר שינה מעיני ותנומה מעפעפי והצילני י'י אלהי מכל דבר רע מכל דבר פשע מכל דבר עון מכל [דבר] אשם ואל תרגל בלשוני רמיה ואל תצריכני י'י אלהי לידי מתנת בשר ודם שמתנתם מעוטה וחרפתם[!] מרובה הט לבי ללמוד תורתך תורתך תה[א] סיחתי[!] ומלאכתי רבון כל העולמים ואדון כל הבריות לא תצא עלי לא ביום הזה ולא בשנה הזאת [ואם] יתגרמו בי עוונותי ויצא עליי [גזירת] מוות או² ביום הזה או בשנה הזאת תהי מיתתי עם יציאת נפשי כפרה על כל עוונותי לעתיד לבוא שאתה [י'י] מחיה המתים ומלפניך חיים ומרפא כ"כ חיים וחסד עשית עמדי ופקודתך שמרה רוחי (איוב י' יב) ברוך אתה י'י [מחיה] המתים:	פסקה ראשונה

T-S NS 122.103	Oxford MS Heb. f 100 f. 79	T-S NS 122.49	T-S NS 271.21	
				פסקה ראשונה

T-S Arabic 36.5	Camb. Add. 3160.1-3	Antonin 993	ENA 1874.1-4	
אחישה מפלט לי מרוח סעה מסער (תהלים נה, ט) אל יבשו בי³ קויך וכו' (שם, סט, ז) רוממני חזקני אמצני חכמני ברכיני טהרני רפאני י' אלהי זקוף קרני על אויבי. אב הרחמן הבינני דעה. חכמני תושיה. הלעיטני לקח טוב תן יראתך ותורתך בלבי ואקראך ותעניני ותשמע ותקשיב ותסלח ותמחול ותכפר לעוונותי ולעוונות בית ישראל ברחמים ככ' מחיתי כעב וכו' (ישעיהו מד, כב)		אחישה מפלט לי מרוחה סועה ומסער (תהלים נה, ט) אל יבשו בי קויך י' אלהים צבאות אל יכלמו בי מבקשיך י' אלהי ישראל (שם סט, ז): רוממני חכמני חזקני ברכני אמצני טהרני רפאני י' אלהי שמע קולי וזוקיף קרני על אויבי אב הרחמן הביננו דעה חכמני תושיה הלעיטני לקח טוב הטריפני לחם חוקי ותן תורתך בלבי אקראך אל ותעניני ותשמע ותקשיב ותסלח ותמחול ותכפר לעוונותינו ולעוונות אבותינו ולעוונות עמך ישראל ברחמים ככ' הטה אלהי אונך ושמע פקח עיניך וראה שוממותינו והעיר אשר נקרא שמך עליה	אחישה מפלט [לי מ]רוח סועה מסער (תהלים נה, ט) אל יבשו בי קויך י' אלהים צבאות אל יכלמו בי מבקשיך אלהי ישראל (שם, סט, ז) רוממני חכמיני [חז]קני אמצני טהריני פרנסיני בכבוד ברכיני נקני מכל עוני ומכל פשעי י' אלהי שמע קולי וזקוף קרני על אויבי אב הרחמן הביני[...]. תושיה הלעיטני לקח טוב תן [בי] יראתך ותורתך בלבי אקראך ותעניני ותשמע ותקשיב ותסלח ותמחול ותכפר לעוונותי ולעוונות אבותיי ולעוונות עמך בית ישראל[ל] ברחמים כ"כ מחיתי פשעיך וכענן חטאתיך שובה אלי כי גאלתיך (על פי ישעיהו מד, כב) ו[כתוב] אנכי אנכי הוא מוחה פשעיך למעני וחטאתיך לא אזכור (שם מג, כה) ועתה י' אלהינו אשר הוצאת את עמך מארץ[!] ביד חזקה ותעש לך שם כיום הזה[ח] חטאנו	פסקה שניה

3 החלק המצוי בסוגריים הושלם בידי מאן, על פי דף של כתב היד שנמצא במקום אחר (ראו: מאן [לעיל, הערה 31], עמ' 278, הערה 30).

T-S NS 122.103	Oxford MS Heb. f 100 f. 79	T-S NS 122.49	T-S NS 271.21	
				פסקה ראשונה

T-S Arabic 36.5	Camb. Add. 3160.1-3	Antonin 993	ENA 1874.1-4	
		כי לא על צדקותינו אנחנו מפילין תחנונונו לפניך כי על רחמך הרבים יי' שמעה יי' סלחה יי' הקשיבה ועשה אל תאחר למענך אלהי כי שמך נקרא על עירך ועל עמך (דניאל ט, יח-יט). ונא' יהיו לרצון אמרי פי והגיון לבי לפניך יי' צורי וגואלי (תהלים יט, טו) צורי בעולם הזה וגואלי לעולם הבא (מדרש תהלים יט, יז; עמ' 172).	רשענו יי' ככל צדקתך ישב נא אפך וחמתך מעריך ירושלים הר קדשך כי בטאנו! ובעונות אבותינו ירושלים ועמך לחרפה לכל סביבותינו ועתה שמע אלהינו אל תפילת עבדך ואל תחנונו והאר פניך על מקדשך השמים למען יי' הטו אלהי אונך ושמע פקח עיניך וראה שוממותינו והעיר אשר נקרא שמך עליה כי לא על צדקותינו אנחנו מפילים תחנונונו לפניך כי על שחמיך! יי' שמעה יי' סלחה יי' הקשיבה ועשה אל תאחר למענך כי שמך נקרא על עמך (דניאל ט, טו-יט) יהיו לרצון אמרי פי והגיון לבי יי' צורי וגואלי (על פי תהלים יט, טו) צור[?] בעולם הזה וגואלי לעולם הבא (מדרש תהלים יט, יז; עמ' 172)	פסקה שניה (המשך)

T-S NS 122.103	Oxford MS Heb. f 100 f. 79	T-S NS 122.49	T-S NS 271.21	
לעם הזה ממצרים ועד [הנה] ויאמר י"י סלחתי כדבריק (במדבר יד, יט) י[היו] לרצון אמרי⁴ והגיון לבי לפ[ניך] י"י צורי וגואלי (תהלים יט, טו) צורי בעולם הזה וגואלי לעולם הב[א] (מדרש תהלים יט, יז; עמ' 172)			ועש[ה] ... ל[מ]ענך אלהינו שמ[ך] נקרא על עירך ועל עמך יהיו לר[צון] אמרי פי והגיון לבי לפ[ניך] י"י צורי וגואל[י] (תהלים יט, טו)	פסקה שניה

פסקה שלישית	כן יהי רצון ורחמים מלפניך יי' אלהינו ואלהי אבותינו שתציל[לנו] ותשמרינו ותפלטינו ותשגיב[נו] ותושיענו ותוציאנו ומלטנו מ[ן] השעות הרעות מן השמועות הקשות מפגע רע מעין רעה מיצר הרע משנאת [חינם משטן] המשחית מכל מעשים הרעים מבני אדם הרעים מחלומות הרעות מגזירות הקשות מדברי התהפוכות מכל דברים הרעים מכל פגעים הרעים מן הגעגעים הרעים מתחלואים הרעים מ[ן] השעות הקשות החצופות ה[מ]תחדשות המתרגשות היוצאות [ל]בוא יי' צבאות עמנו משגב לנו [א]להי יעקב סלה (שם, מו, ח, יב):	כן יהי רצון ורחמים מלפניך יי' אלהינו ואלהי אבותינו שתצילנו ותשמרנו ותושיענו ות[...]נו ותמלטנו מן השעות הרעות ומן השמועות הקשות ומפגע רע ומעין רעה ומיצר הרע ומשנאת הבריות ומשטן המשחית ומכל מעשים הרעים ומבני אדם הרעים ומחלומות ומגזירות הקשות מדברי תהפוכות ומן השעות הרעות הקשות החצופות המתחדשות המתרגשות היוצאות לבוא לעולם יי' צבאות עמנו משגב לנו [א]להי יעקב סלה (שם, מו, ח, יב):	... הרעים מבני אדם הרעים מחלומות הרעות מגזירות הקשות מדברי התהפוכות מן השעות הרעות הקשות החצופות המתחדשות והמתרגשות היוצאות לבוא לעולם יי' צבאות עמנו משגב לנו [א]להי יעקב סלה (תהלים מו, ח, יב)	
פסקה רביעית	ברוך אתה יי' [א]להינו מלך העולם אשר בראתה [א]ותי אדם ולא ב[ה]מה איש ולא אשה זכר ולא נקיבה ישראל ולא גוי מהול ולא ערל חפשי ולא עבד	ברוך אתה יי' אלהינו מלך העולם אשר בראת אותי אדם ולא בהמה איש ולא אשה זכר ולא נקיבה ישראל ולא גוי מהול ולא ערל חופשי ולא עבד טהור ולא טמא.	ברוך אתה יי' אלהינו מלך העולם אשר בראת אותי אדם ולא בהמה. איש ולא אשה. ישראל ולא גוי. מל ולא ערל. חפשי ולא עבד.	
פסקה חמישית	כן יהי רצון ורחמים מלפניך יי' אלהינו ואלהי אבותינו שתתן חלקנו בתורתך ועם עושי רצונך	כן יהי רצון מלפניך יי' אלהינו ואלהי אבותינו שתתן חלקנו בתורתך ועם עושי רצונך אמן.	כן יהי רצון ורחמים מלפניך יי' אלהינו ואלהי אבותינו שתתן חלקנו בתורתך ועם עושי רצונך אמן:	
פסקה ששית	ברוך אתה יי' אלהינו מלך העולם אשר בראתה אדם הראשון כצלמו	ברוך אתה יי' אלהינו מלך העולם אשר ברא את האדם הראשון בדמותו כצלמו	ברוך אתה יי' אלהינו מלך העולם אשר בראת אדם הראשון בדמותו כצלמו.	

כן יהי רצון מלפניך י' אלהינו ואלהי אבותינו שתצילנו ותשמרינו ותפלינו ותושיענו משמועות רעות ומגזירות קשות מפגע רע מעין רעה מן הסטן[!] המשחית ובני אדם הרעים מחלומות [...]ות מייצר הרע ממות רע משנאת חינם מן השעות הקשות ה[...].ות החצופות היוצאות המתרגשות לבוא לעולם י' צבאות עמנו משגב לנו אלהי יעקב סלה (תהלים מו, ח, יב)			כן יהי רצון ורחמים מלפניך י' אלהינו שתצילנו ותושיענו ותשמרינו ותפלינו משמועות רעות מעין רעה מפגע רע מיצר רע מדברים רעים מכל מעשים רעים מבני אדם הרעים משנאת חנם מחלומות רעות מכל גזירות קשות מן השעות הקשות העוזות (?) החצופות היוצאות המתחדשות המתרגשות לבוא לעולם י' צבאות עמנו משגב לנו אלהי יעקב סלה (שם מו, ח, יב)	פסקה שלישית
ברוך אתה י' אלהינו מלך העולם אשר בראתה אתי אדם ולא בהמה איש ולא אישה זכר ולא נקבה ישראל ולא גוי מל ולא ערל חפשי ולא עבד	אשר [בראת] אותי אדם ולא ב[המה] איש ולא אשה ישראל [ול]א גוי מל ולא ערל [...]		ברוך אתה [..] מלך העולם אשר בראתה אתי אדם [...].ה ולא [..] ולא עבד	פסקה רביעית
כן יהי רצון ברחמים מלפניך י' אלהינו ואלהי אבותינו שתתן	יהי ר[צון] ורחמי[ם] מלפניך [י' אלהי ואלהי אבותי שתתן חל]קי בתורתך עם עושי רצונך		כן יהי רצון [מלפ]ניך יי אלהינו ואלהי [אבותינו שתתן חל]קינו בתורתך עם עושי רצונך	פסקה חמישית
	ברוך אתה י' אלהינו [מלך העולם] אשר ברא אדם הראשון בדמותו בצלמו	אדם הראשון בדמותו בצלמו	ברוך אתה י' אלהינו [מלך העולם] אשר ברא אדם הראשון בדמותו בצלמו	פסקה ששית

פסקה שביעית	י' הצילה נפשי משפת שקר מלשון רמיה (שם, קכ, ב)	י' הצילה נפשי משפת שקר מלשון רמיה (תהלים קכ, ב).	י' הצילה נפשי משפת שקר מלשון רמיה (תהלים קכ, ב).
פסקה שמינית	כן יהי [רצון] ורחמים מלפניך יי אלהי[נו]⁶ שתבנה עירך בימינו ותכונן היכלך בשנינו ותנחמינו בתוכו ושמחינו בבנינו ועורר ישיני עמך ותחיש לנו קץ הפלאות ותחדש ימינו כקדם ושמחינו בבנין בית מקדשך כאשר אמרת והבטחתנו ברוך אתה יי הבונה ברחמי את אתה יי הבונה ברחמי את ירושלים אמן: [כאן מובא נוסח של הטבת חלום]	כן יהי רצון ורחמים מלפניך יי אלהינו ואלהי אבותינו שתבנה עירך בימינו ותכונן היכלך בשנינו ותנחמנו בתוכו ותשמחנו בבנינו בקרוב כאשר אמרת והבטחתנו ברוך אתה יי הבונה ברחמי את ירושלים אמן [כאן מובא נוסח של הטבת חלום פסוקי דזמרה]	כן יהי רצון ורחמים מלפניך יי אלהינו ואלהי אבותינו שתבנה [עירך] בימינו ותכונן היכלך בחיינו ותשמחנו בבנין עירך ותעורר ישיני עמך ותחיש קץ הפלאות ותחדש ימינו כקדם ותנחמינו מהרה בבנין בית מקדשך כאשר אמרת והבטחת ברוך אתה יי בונה ברחמי את ירושלים: [כאן בא נוסח של הטבת חלום]

פסקה שביעית	י"י הצילה נפשי משפת שקר מלשון רמיה (תהלים קכ, ב)	י הצילה נ[פ]שי משפת שקר מלשון רמיה (תהלים קכ, ב)	י"י הצילה נפשי משפת שקר מלשון רמיה (תהלים קכ, ב)
פסקה שמינית	כן יהי רצון מלפניך י'י אלהינו ואלהי אבותינו שתפתח שערי לבנו לתלמוד תורתך ותבנה מקדשך בימינו ותכונן היכלך בשנינו ותעורר ישיני עמך ותנחמנו בבית מקדשך כאשר אמרתה ברוך אתה י'י בונה ירושלים אמן רבון⁹ כל העולמים אני [...] לעשות רצונך ומי מעכב יצר [...] ובני אדם הרעים גלוי וידוע לפניך י'י אלהי, שאין כוחי ככוחם ועלי להתפלל ואתה תושיעני כן יהי רצון מלפניך ה' אלהי שתכניעם ותאבדם ותפילם לפני לעשות רצונך כרצונך יערב עליו	כן יהי רצון ורחמים מלפניך אלהינו ואלהי אבותינו [שתבנה] עירך בימינו ותכונן הכלך ומקדשך [בחיינו...] ⁷ ותנחמניו בו [בצד נוסף – ותקבצנו] לתוכו ושמחינו בבנינו [...] ישיני [עמך] ותחיש לנו קץ הפלאות ותחדש [ימינו] כקדם ושמחינו בבנין בית מקדשך בקרוב כאשר אמרתה והבטחתה והביאותים אל הר קדשי ושמחתים בבית תפילתי עולותיהם וזבחייהם לרצון על מזבחי כי ביתי [ב]ית תפלה יקרא לכל העמים (ישעיהו נו, ז) בא"י הבונה ברחמי [...] ירושלים] אמן [כאן מובא נוסח הטבת חלום]	[ויהי רצון ורחמים מלפניך י"י אלהינו ואלהי אבותינו תפתח שערי לבינו לתלמוד תורתך ותבנה בית מקדשך אשר אמרת⁸ ברוך אתה י'י בונה ירושלים אמן. רבון כל העולמים אני חפץ לעשות רצונך מי מעכב יצר הרע ועניות ובני אדם הרעים גלוי וידוע לפניך י'י אלהי, שאין כוחי ככוחם ועלי להתפלל ואתה תושיעני כן יהי רצון מלפניך ה' אלהי שתכניעם ותאבדם ותפילם לפני לעשות רצונך כרצונך יערב עליו

7 בצד נוסף: 'ותקבצנו'.

8 לאורך הגיליון נוסף: 'בימינו ותכונן היכלך בשנינו ותעורר ישיני עמך ותנחמנו בבית מקדשך'.

9 המילה 'רבון' מנוקדת ברי"ש פתוחה ובו"ו שרוקה (על תצורה זו, ראו: וידר, התגבשות [לעיל, הערה 31], עמ' 502-506). כתב היד מנוקד אך העתקנו אותו ללא ניקוד.

